

LITUANISTINIS SAJŪDIS XIX AMŽIAUS PRADŽIOJE

I. SAŁYGOS

1. KULTŪRINIO KILIMO VEIKSNIAI

a) Patriotinis kultūros darbo pobūdis

Žymus kultūrinis pakilimas, pastebimas Lietuvoje XIX a. pradžioje, buvo viena iš svarbiausių susidomėjimo lietuviškaisiais dalykais sąlygų. Juk tasai susirūpinimas savo kalba, jos dailinimu, tyrinėjimu, savosios literatūros kūrimu, susidomėjimas savo kraštu ir jo praeitimi tėra galimas kultūrinių interesų turinčioje visuomenėje. Taigi kultūrinė krašto pažanga, nors pati savaime ir nesukėlė ano lietuviškojo sąjūdžio, davė jam tačiau pagrindą.

Dėl žinomų priežasčių Lietuva ir Lenkija buvo susietos glaudžiais kultūriniais ryšiais, kurių negalėjo vienu smūgiu nutraukti valstybės išdraskymas ir naujos administracinės sienos. Teks todėl mesti bendrą žvilgsnį į Lietuvos ir Lenkijos kultūrinį gyvenimą, kad geriau paryškėtų kai kurios vadovaujančios to laiko kultūrinio darbo idėjos.

Kultūriniam sąjūdžiui didžios įtakos turėjo politiniai įvykiai. Saksų gdynės kultūrinės tamsos slegiamos, vidaus anarchijos ardomos, nedraugingų kaimynų silpninamos valstybės padangėje pakybo niūrūs, bloga lemią debesys. Tačiau gausėja ir atgimimo pragiedruliai. Vis daugiau atsiranda šviesių žmonių, susirūpinusių gelbėti valstybę nuo pražūties. XVIII a. antroji pusė – tai reformų gdynė. Stengiamasi stiprinti beyrančią valstybę politiškai, nualintą kraštą ekonomiškai ir gaivinti tautą morališkai, keliant jos kultūrinį lygmenį. Čia itin pažymėtina mokymo bei auklėjimo reforma, kuriai gaires nustatė 1773 m. įsteigtoji Edukacinė Komisija. Naujoji mokykla turėjo auklėti ne gyvenimui netinkamą lotynininką, o savojo krašto reikalus pažįstantį ir patriotinei pareigai jautrų pilietį.

1795 m. smūgis prislėgė kraštą, tačiau šviesūs patriotai nenuleido bejėgiškai rankų. Patriotinis kultūrinio darbo pobūdis, iš Stanislovo Augusto gdynės paveldėtas, dar sustiprėjo. Tiesa, patriotizmo pavyzdžių Lietuvos Lenkijos istorijoje nestigo, betgi dabar tautos meilė buvo giliau suprasta, būtent: kaip būdingųjų tautos savumų išlaikymas. Tauta neteko nepriklausomybės, betgi liko gimtoji kalba, tradicijos, istorijos prisiminimai. Taigi keliamas šūkis: nors ir žuvo valstybė, bet neleiskime žūti tautai.

Panašių minčių turėta jau ir prieš lemiamąjį smūgį valstybei. Antai vienoje anoniminėje kolektyvinėje porinėje brošiūroje (1793) H. Kołłątajus (Kolontajus) primena J. J. Rousseau (Ruso) įspėjimą lenkams: „Lenkai, jei jūs nepajėgsite atsispirti priešams, kad jūsų neprarytų, stenkitės, kad jūsų negalėtų suvirškinti.“ Pagal tą šūkį, anot A. Brücknerio (Briuknerio), rutuliojos tolimesnė lenkų kultūros istorija¹. Taigi stengtasi stiprinti tautos atsparumą, keliant krašte kultūrą, kuriant tautinę literatūrą, žadinant tautos ambiciją garbingos praeities vaizdavimu, skiepijant gimtosios kalbos meilę. Gražiai ir charakteringai rašė 1820 m. K. Brodzinskis: „Juo labiau buvo stelbiama (*ttumiono*) kalba ir papročiai, juo labiau stiprėjo meilė viskam, kas tautiška; tautiškumo dvasia glūdėjo dar negyvame tėvynės kūne, užtikrindama jam prisikėlimą iš numirusių“².

¹ Brückner, Al. *Dzieje kultury polskiej*, Kraków, 1931, III, p. 365.

² Brodziński, K. *Listy o polskiej literaturze*, (P. W. XVII), p. 68.

Veikia taip pat ir kitų pavergtų, betgi tuo metu bundančių tautų, pvz., artimų kaimynų čekų, pavyzdys. Vilniaus vysk. J. Kosakovskis (Kossakowski), po kelionės per Čekiją skaitė Varšuvoje 1803 m. pranešimą apie čekus³, nurodydamas, kad politinės nepriklausomybės neturėjimas čekams nekludąs mylėti gimtosios kalbos, rūpintis jos dailinimu, neužkertąs kelio kultūriniam krašto kilimui; tokia tauta turinti visišką teisę užimti vietą kultūringųjų tautų tarpe. Suprantama, kad tai buvo puikus, padrąsinąs pavyzdys lenkams. Reikia dar pažymėti, kad XIX a. pradžioj, kylant panslavistinėms idėjoms, lenkų ir čekų mokslo vyrų ir veikėjų santykiai buvo gana artimi⁴. Panašiai kaip J. Kosakovskis aiškino ir vysk. J. P. Voroničius (Woronicz) viename referate (1803), kad „valdžios ir politinės santvarkos permaina visai nenumarina tautų“. Antai vokiečiai, nors susiskaldę į tokią daugybę atskirų valstybėlių, esą reikšminga ir garbinga Europos tauta. „Kuo palaiko savo gyvavimą ir garbę? Senujų germanų kalba ir papročiais! O tuodu kuo gaivina ir kasdien stiprina? Mokslu, šviesa, savo genties meile ir bendra broliška pagalba!“⁵

Sėkmingesniam darbui lenkiškosios šviesuomenės elitas 1800 m. susibūrė į Varšuvos mokslo bičiulių draugiją (Towarzystwo Przyjaciół Nauk). Draugijos tikslą jos pirmininkas istorikas vysk. J. Albertrandis pirmajame posėdyje šiaip nusakė: „Palaikymas ir padidinimas mokslų, paminklų, kalbos, apšviestų žmonių garbės tos tautos, kurios vardas, nors ir išbrauktą jį matome tautų eilėje, tačiau neišnaikinama žyme mūsų širdyse įrėžtas, palieka amžiname atminime.“⁶ Lietuva gi turėjo dar stipresnį už Varšuvą kultūrinio darbo židinį, būtent Vilnių su jo universitetu.

Taigi kultūrinio darbo tikslas buvo tautos gyvybė, garbė ir gerovė. Leiskime pasisakyti tuo klausimu patiems XVIII a. pabaigos ir XIX a. pradžios veikėjams. Tą bendrą nuotaiką gražiai išreiškė T. Čackis viename laiške lenkų kalbininkui S. B. Lindei (1803): „Prie Dniestro ir prie Dniepro, prie Dauguvos ir prie Vyslos visi šaukia: „Keldami mokslus, gyvensime““ (*przez nauki żyć będziemy*)⁷. Tos nuotaikos pagautas Laurynas Surovieckis šiaip vertino (1809) Mokslo bičiulių dr-jos vaidmenį: „Žuvo tėvynė, bet nežus tauta po skaisčiu švyturiu tokių šviesių vyrų.“⁸ S. Staszicas (Stašicas) rašė (1808–1809), kad vienas belikęs kelias išėiti iš klaikios nakties; tai – mokslas, kurio pagalba dar galima kaip nors išsilaikyti gyvųjų eilėse ar bent išsaugoti tautos garbę ir atminimą nuo amžinos pražūties⁹. Panašiai samprotavo ir H. Kołłątajus (1805): „...kai ėmėme žiūrėti į amžinai pražudytos tėvynės griuvėsius ir kai galvojome apie tai, ką reiktų gelbėti jos pastoviam atminimui iš tokios visuotinės pražūties, beveik visiems atėjo mintin gimtoji kalba ir mokslai, toje žemėje plėtojami.“¹⁰ St. Potockis ragino (1801) itin susirūpinti mokslu, nes tai belikusi vienintelė priemonė lenkui išgarsinti savo vardą¹¹. Vysk. J. Kosakovskis rašė: „...atsiminiau, kad gimtoji kalba ir mokslas yra saugiausia tautų nuosavybė ir brangiausias jų paveldėjimas, kad proto veikalai yra patvariausia jų garbė, kuriuos patsai kietasis likimas ir viską ryjās laikas tauso.“¹² Panašiai galvojo ir Vilniaus universiteto rektorius J. Sniadeckis, kalbėdamas viešame universiteto posėdyje (1809 IX 15): „Tautos, nykdamos ir žūdamos, paliktais išminties, švietimo ir talentų paminklais darosi nemirtingos. Žuvo Graikija nuo laimės įsiutintos ir plėšrios Romos smūgio; betgi dėl nepaprastų sąmojo, išminties ir talento vaisių nenustoja gyvavusi žmonių atminime kaip nuostabos dalykas ir kaip sekimo pavyzdys visiems amžiams ir tautoms.“¹³

³ Kossakowski, Jan. *Rzut oka na Literaturę Czeską i związek ięzykow słowianskich*. [Nowy Pamiętnik Warszawski, 1803, XII].

⁴ Francev, V. A. *Polskoe slavianovedenie konca XVIII i pervoj četverti XIX st.* Praga Češskaja, 1906, p. 3 ir kt.

⁵ *Sto lat myśli polskiej*, I, p. 240–241.

⁶ *Sto lat*, I, p. 164.

⁷ Francev, *Polskoe*, p. 4.

⁸ Surowiecki, W. *Dzieła Wawrzyńca Surowieckiego*. (Wyd. K. J. Turowskiego), Kraków, 1861, p. 503.

⁹ *Sto lat*, I, p. 30.

¹⁰ *Sto lat*, I, p. 109.

¹¹ Francev, *Polskoe*, p. 3.

¹² Kossakowski, *Rzut oka*, p. 356.

¹³ Śniadecki, Jan. *Pisma rozmaite*. Wilno, 1818, II, p. 75–76.

Įdomu ir svarbu pažymėti, kad čia iškeltosios kultūrinio darbo idėjos nebuvo svetimos ir mūsų ano laiko literatams. Štai, pvz., S. Daukanto mintys, primenančios ką tik cituotuosius J. Sniadeckio žodžius: „...noris paczes gymynes yszgayszta, winog ju rasztay palikta, o anuse ju amžyna garbie užraszita, kurios niekoke galibe szios pasaules negal ysznaykynty. Dieltogi lynksmynas dar szenden szwisus Grekas, jog ira mokitoju pasaules, o dydžiujes styprus Rimionys, jog parasze įstatymus wysam swietuy! Taygy kad mokslas yra gudribe gymynes ira amžyna yr wysu didžiause garbe, dielkogi Lituwey yr Žemaytey ne gal stengty, idant dasiktum ta łaypta szwisibes, ant kurio yszsykiele kytas gymynes? užwys, jog kikwina gal pelnity garbe, ne tiktay winu kardu, bet yr pacziu mokslu.“¹⁴ Panašią mintį bus turėjęs ir D. Poška, kurs, iš anksto garbindamas tą, kurs parašysiąs Lietuvos istoriją, išsiverčia šį ketureilį iš F. K. Dmochovskio dedikacijos I. Krasickiui (kur Dmochovskis mini lenkus, Poška rašo lietuvius):

Tawa raszte Letuwey turiesma atminti;
Nebent anu niedziaugses Kurtas ar Nebilis,
Jau prapule Rimionis Grekay suwarginti,
Bet dar giwens par amžius Homers yr Wirgilis.¹⁵

Taigi bendroji to laiko pažiūra į kultūrinį darbą kaip į patriotinę pareigą tautai buvo vienas iš svarbių veiksnių ir lietuviškojo XIX a. pradžios kultūrinio bei literatūrinio sąjūdžio. Tai vienas iš tų lietimosi taškų, kuriais tą sąjūdį galime surišti su gadyne.

b) Kraštotyros mėginimai

Rūpinantis tauta ir jos gerove, suprasta reikalas gerai pažinti savąjį kraštą. Jau 1775 m. M. Mniszechas (Mnišechas) rašė: „...pažinkime savąjį kraštą, įvertinkime jo turtus.“¹⁶ Tuo susirūpino Varšuvos mokslo bičiulių d-ja, kurios tikslas, jos antrojo pirmininko S. Staszico (Stašico) žodžiais (1814) tariant, buvo „išsaugoti ir išstobulinti gimtąją kalbą, išlaikyti ir išstobulinti tautai istoriją, pažinti gimtąją žemę ir jos visokius produktus, platinti jų gavimui, naudojimui reikalingus mokslus“¹⁷.

Vilniaus studentai filomatai, sudarydami kraštotyros anketą (1821), turėjo galvoje „didelę naudą iš statistikos. Be jos paramos administraciniai mokslai mūsų krašte bus dėstomi ne mums, bet anglams, olandams, prancūzams; valdininkas svyruos savo veiksmuose, o gera linkęs uolus pilietis, nenusimanydamas apie savo krašto padėtį, negalės suteikti savo norams naudingos krypties“¹⁸.

Tokia pat patriotinė mintis veikė ir atskirus krašto tyrinėtojus. Antai žemaitis Vl. Gadonas, emigravęs po 1831 m. sukilimo, surašė (1836) pasakojimus apie druskos ir kai kurių metalų buvimą Žemaičiuose ir Kurše (*Zbiór podań o naydowaniu się Soli oraz niektórych Kruszców i farb na Żmudzi tudzież w Kurlandyi*)¹⁹. Ten jis pasisako: „Džiaugiuos, kad net po savo mirties tuo būdu galėsiu patarnauti savo brangiai tėvynei.“

Susirūpinus pažinti savąjį kraštą, pasirodė įvairių krašto tyrimo anketų ir statistinių krašto aprašymų. Pvz., S. Staszicas 1807 m. išleido labai skaitomą brošiūrą *O statystyce Polski*, kurioje duoda pastabų, kaip geriau naudoti šalies turtus. Brošiūra susilaukė veikalų, ją pataisančių ir papildančių²⁰. Mokslo bičiulių d-jos posėdyje (1809 IX 18) Ig. Staviarskis paskaitė mintis apie Lenkijos statistikos veikalą²¹. Draugijos

¹⁴ Daukantas, S. *Darbay senuju Lituwiiu yr Žemaycziau, 1822*. Kaunas, 1929, p. 3.

¹⁵ *Pszczółka w Baublu*, p. 176.

¹⁶ Francev, *Polskoe*, p. 5.

¹⁷ Kraushar, *Towarzystwo warsz.*, III, p. 29.

¹⁸ Łacki, *Towarzystwo filomatów*, p. 306.

¹⁹ Rankraštis Varšuvoje – Biblioteka Narodowa, Zbiory Rapperswilskie, N 760.

²⁰ Chmielowski, *Historia lit. pol.*, III p. 20.

²¹ Stawiarski, *Myśli*.

sferoms artimas nežinomas autorius, nusiskundęs, kad Lenkija patiems lenkams esanti nepažįstama, surašė anketos bandymą (rankraštis apie 1813 m.), kaip rinkti geografines, kultūrinės, etnografinės žinias apie kraštą²². Apie 1815 m. Varšuvos kunigaikštystės politinis veikėjas Andrius Horodyskis sudarė statistinę anketą, apimančią svarbiausius tautos visuomeninio, ekonominio ir kultūrinio gyvenimo reiškinius, nuo žemės ūkio, pramonės, prekybos žinių, ligi liaudies dainų ir šokių; kitą istorinę anketą dėl rūpinimos archyvais, bibliotekomis, istoriniais paminklais, padavimais²³. Paminėsime čia ir išgarsėjusį H. Kołłątajaus etnografinės anketos projektą, išdėstytą laiške knyginkui J. Majui (1802).

Lietuvoje reikia pažymėti bandymą organizuoti krašto tyrimo darbą per mokyklas. 1812 m. švietimo ministeris gr. A. Razumovskis aplinkraščiu Rusijos (taigi ir Lietuvos) mokyklų direktoriams ir prižiūrėtojams paragino mokytojus rinkti įvairias mokslo žinias apie kraštą; tai jau 1804 m. caro patvirtinto mokyklų statuto § 52 reikalavo iš mokytojų²⁴. Buvo duotos 8 instrukcijos, kaip daryti tokius užrašus iš visų mokslo sričių: apie krašto istorijos paminklus bei šaltinius, apie krašto gyvūniją bei augaliją, apie žemės turtus, apie geografinę padėtį, klimatą, gyventojus, jų papročius, apšvietimą, apie pramonę, žemės ūkį ir t. t. Taigi norėta visapusiškai pažinti kraštą. Tų instrukcijų lenkiškąjį vertimą išspausdino *Dziennik Wileński* 1816–1817, t. IV–VI (*Instrukcye do układania po gimnazyach i szkołach powiatowych zapisów w przedmiotach różnych nauk, wydane od rządu głównego szkół*).

Instrukcijų vykdymo priežiūra pavesta universitetams. Taip ir Vilniaus universitetas 1816 m. iš profesorių sudarė komisiją tam darbui tvarkyti ir vadovauti. Tuo būdu padaroma kraštotyros darbo užuomazga. Komisija 1818 II 15 raporte²⁵ universiteto tarybai jau galėjo pranešti apie šiuos tokius pradėtojo darbo rezultatus: Kauno apskritinės mokyklos prižiūrėtojas dr. philol. P. Laurinavičius (Ławrynowicz) aprašęs Kauno apskrities žemės ūkio padėtį, o tos pačios mokyklos mokytojas Dobrovolskis nuo 1816 m. rinkęs statistines žinias apie apskritį; Kėdainių mokytojas Kujavskis sudaręs apylinkės augmenijos katalogą; Telšių bernardinų mokykla, atsiuntusi apskrities aprašymą; ypač pasižymėjusi Ilukštos mokykla, kurios vienas mokytojas aprašė Ilukštos miesteli, kitas – vietos augmeniją²⁶, trečias – Zelburgo apskrities gyventojų papročius. Reikia tačiau pasakyti, kad ne visur uoliai rūpintis vykdyti tąją instrukciją. Štai, pvz., J. Tvardovskis, vizitavęs 1819 m. Minsko gub. mokyklas, raporte rašo, kad daugumoje tos gubernijos mokyklų tokių užrašų visai nedaryta arba bent labai mažai²⁷.

Stengiamasi tan darban įtraukti ne tik mokytojus, bet ir platesniąją visuomenę. Antai, mokslo apygardos kuratorius ragino mokyklų prižiūrėtojus (*dozorcy honorowi szkół*), kad jie ar patys ar per kitus padėtų mokytojams tame darbe²⁸. Dar svarbesnis buvo universiteto komisijos, žinių rinkimą prižiūrinčios, sumanymas, „kad kiekvienoje gubernijoje galėtų būti įsteigtos statistinės draugijos, iš šviesių ir uolių piliečių sudarytos, kurios, įvairiose apskrityse rinkdamos geografinius, statistinius, technologinius ir ūkio pastebėjimus, paremtų mokytojų darbą ir nuodugniu gubernijos aprašymu prisidėtų prie švietimo ministerijos pageidavimų įvykdymo“²⁹. Toji komisija visur išsiuntinėjusi

²² Kraushar, *Próba ankety*.

²³ Askenazy, *Łukasiński*, I, p. 217 ir 419. Galima spėlioti, ar tai tik nebus toji pati aukščiau minėtoji anoniminė 1813 m. anketa, kuri taip pat kaip ir Herodyskio buvo sudaryta „co do statystyki“ ir „co do historji“. Be to, Horodyskio anketa Čartoriskui buvo anonimiškai įteikta. Deja, lenkų literatūroje nepavyko aptikti kokių paaiškinančių žinių šiuo klausimu.

²⁴ Zalecenie dyrektorom i dozorcom szkol o układaniu zapisów w przedmiotach różnych nauk – *Dziennik Wileński*, 1816 IV, p. 124–128.

²⁵ Rankraštis, KUB N 976.

²⁶ Tai, rodos, bus kun. J. Fedoravičius, mokytojavęs Ilukštoje ir 1818–1850 m. surašęs tos apylinkės augalų katalogą. Plg. J. Dagys, Kun. Juozapas Fedoravičius – Ilukštos ir Zarasų krašto floristas (1776–1860), *Gamta*, 1938 N 3.

²⁷ Twardowski, *Wizyta jeneralna szkół*, p. 318, 319, 320, 333, 354, 380, 403, 419, 432, 450.

²⁸ Bieliński, *Uniwersytet wileński I*, p. 226.

²⁹ Iš Komisijos raporto universiteto tarybai 1818 II 15 (KUB N 976): „...Taž sama potrzeba oraz życzenia niektórych Dyrektorów szkół, podyktowały komitetowi myśl, aby w kaźdey Gubernii mogło bydź zawiązane Towarzystwa statystyczne ze światłych i gorliwych obywateli złożone, któreby w różnych Powiatach Gubernii zbieraiąc postrzelenia w względzie Jeografii, Statystyki, Technologii,

spausdintas instrukcijas, kreipdamos į civilinę gubernijų valdžią, net ir į atskirus uolesniusius asmenis; iš daugelio vietų susilaukta palankių atsakymų³⁰.

Tiesa, Vilniaus universitetui nepavyko suorganizuoti kraštotyros darbo tokiu plačiu mastu, tačiau mintis įtraukti tan darban daugiau žmonių iš viso krašto buvo labai vykusi ir turėjo prisidėti prie mokslinio intereso žadinimo mūsų visuomenėje. Taip, pvz., *Dziennik Wileński* (1817) išspausdino straipsnį apie mitologijos liekanas gudų liaudies papročiuose; straipsnio autorė sakosi paskaičiusi tame pačiame laikraštyje išspausdintoje valdžios instrukcijoje mokykloms, kad ir prietaringieji liaudies papročiai esą verti mokslo dėmesio, todėl ir aprašiusi juos³¹. Panašiai *Tygodnik Wileński* redakcija pažymi, kad, dėdama (1819) straipsnį apie vestuvių papročius, turėjusi galvoje ir aną mokyklinę instrukciją³². Ta instrukcija ir galbūt Horodyskio anketa pasinaudojo studentai filomatai, spausdindami (1821) savo anketą (*opis jeograficzny czyli instrukcja do uktadania opisu parafji*)³³. Deja, ši rūpestingai ir sumaniai paruoštoji anketa platesnei visuomenei nebuvo žinoma, nes buvo slaptai be cenzūros leidimo išspausdinta ir per filomatų-filaretų bylą beveik visai sunaikinta. Paminėtini čia yra ir prof. J. Loboikos studentams duodami statistiniai darbai apie Lietuvos miestus³⁴. M. Biržiška duoda kiek žinių apie Vilniaus studentų statistinių darbų rinkinį iš 1825–1827 m.; jie buvo rašomi, kaip atrodo, prof. Loboikai; ten buvo 29 įvairių apskričių aprašymai; tarp jų 14 skirtų Lietuvai (Zarasų, Upytės, Trakų ir kt. apskr.)³⁵. Iš buvusiųjų Vilniaus studentų vėliau susilaukiame ir spaudoje tokių krašto aprašymų, pvz., Ig. Bušinskis apie XIX a. vidurį spausdino Raseinių apskrities, Kražių, Dubysos aprašymus.

Ne kartą buvo kreiptasi ir į kunigus žinių apie kraštą. Antai 1828 m. vyskupas ragino kunigus siųsti žinių, reikalingų valdžios rengiamai Vilniaus gub. statistikai. 1829 m. įsakė siųsti žinių apie krašto gyventojus, jų tikyba, papročius (pagal pridėtus pavyzdžius); tai buvę reikalinga sosto įpėdinio auklėtojui.

Veikė kartais ir tolimoji Varšuva. Pz., stud. M. Piaseckis rašo (1822 II 23) savo draugui S. Kazakevičiui, kad Varšuvos Mokslo Bičiulių D-ja ketinanti skirti medalius už geriausius krašto aprašymus; taigi ragina savo draugą, kad jis rinktų medžiagą, aprašytų bent savo apskritį ir kitus skatintų į tą darbą, tokį naudingą mūsų kraštui³⁶.

Domėjosi kraštotyra ir nestudentai. Antai I. E. Lachnickis aprašė Gardino guberniją (*Statystyka gubernji litewsko-grodzieńskiej*, 1817), kun. Laur. Marčinskis (Marczyński) Podolės g. (*Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernji podolskiej I–III*, 1820–1823). Susilaukė tokių tyrinėtojų ir Žemaičių kraštas. Pz. *Tygodnik Wileński* 1818 m. spausdino D. Poškos laiško ištrauką, kur rašoma apie Birutės ir kitus Žemaičių kalnus. Paminėtinas yra čia buv. Telšių apskrities maršalka VI. Gadonas, emigracijoje po sukilimo išleidęs (lenkiškai) *Žemaičių kunigaikštijos statistiką* (1839). Jo bendrapavardis M. Gadonas 1846 m. išspausdino *Telšių apskrities aprašymą*. Kun. St. Čerskis 1830 m. išleido *Žemaičių diecezijos aprašymą*. D. Poška savo žodyne mini nežinomo autoriaus *Geograficzne Opisanie Żmuydzi*.^{36a}

Kilus čia apibūdintam kraštotyros sąjūdžiui Lenkijoje ir Lietuvoje, buvo atkreiptas dėmesys ir į provincijų skirtingumus; anose anketose buvo akcentuojamas ir etninis momentas (kalba, papročiai, tautosaka). Tai turėjo prisidėti prie susidomėjimo lietuviškuoju elementu. Be to, įtraukiant platesniąją visuomenę krašto pažinimo darban, ir patys lietuviai buvo skatinami domėtis savo kraštu bei savo

Gospodarstwa, wspierało prace Nauczycielów i tym sposobem do uskutecznienia widoków Ministeryum oświecenia przez dokładne opisanie Gubernii, przyłożyło się.”

³⁰ *Dziennik Wileński*, 1817 VI, p. 281–282.

³¹ Czarnowska, *Zabytki mitologii słów*, p. 396.

³² *Tygodnik Wileński*, 1819 VII, p. 86.

³³ Mościcki, *Tło historyczne*, p. 145 ir 147.

³⁴ Bieliński, *Uniwersytet wil. III*, p. 254.

³⁵ Biržiška M., *Iš Vilniaus stud. darbų*, p. 182.

³⁶ Archiwum Filom. Korespondencja IV, p. 148.

^{36a} Biržiška M., *Iš D. Poškos raštų*, p. 263.

gyvenimo savotiškumais. Antai D. Poška aprašo žemaičių dūminę pirkią (*O numach*)³⁷. Tuo būdu vėl konstatuojame ano meto kultūrinio gyvenimo tendencijose stiprų XIX a. pradžios lietuviško kultūrinio sąjūdžio veiksnį.

c) Vilniaus universitetas ir Lietuvos mokyklos

Daug buvo priežasčių, kodėl XIX a. Lietuvoje sparčiai kilo kultūrinis lygmuo; svarbiausia iš jų bus tinkamai sutvarkytas krašto švietimas. Lietuvos kultūros centras iš seno buvo Vilnius. 1579 m. jėzuitai įsteigė čia akademiją. Deja, puikiai žydėjusi Skargos, Sarbievijaus, Sirvydo laikais akademija ėmė nuo XVII a. antrosios pusės smukti, atsilikdama nuo gyvenimo ir mokslo pažangos. Drauge smuko ir viso krašto švietimas, esąs jėzuitų rankose. Bet štai atėjo reformų gadynė. Edukacinė Komisija pastūmėjo švietimą į naujas vėžes. Gaivinanti srovė nuplovė kultūrinį susnūdimą ir senatvės negalavimą. Reformuotoji švietimo organizacija dėjo pagrindus būsimam krašto kultūriniam suklestėjimui. Naujoji dvasia palietė ir susenusią Vilniaus akademiją. Edukacinė Komisija ją reformavo 1781 m. Tai, galima pasakyti, epochinės reikšmės data Vilniaus universiteto istorijoje³⁸. Vilniaus universitetui suteiktas stiprus impulsas sėkmingai plėtotis, įlieta jaunatviškos galios tobulėti. Žinoma, universitetas negalėjo iš karto atsigauti. Skaudžiai atsiliepė ilgametis mokslinis susmukimas. Trūko naujų žmonių. Sunkino darbą ir neramūs valstybės žuvimo laikai. XIX a. sąlygos pagerėjo. Aprimęs gyvenimas leido daugiau atsidėti kultūros darbui. 1801 m. Rusijos sostan sėdo liberaliai išauklėtas caras Aleksandras I, palankus krašto švietimo reikalams. 1802 m. įsteigta švietimo ministerija ir visas kraštas padalytas į 6 apygardas. Vilniaus mokslo apygardai priskirtos 8 gubernijos (Vilniaus, Gardino, Minsko, Mohilevo, Vitebsko, Kijevo, Voluinės ir Podolės; po 1807 m. prisidėjo dar Balstogės sritis). Jos kuratoriumi buvo paskirtas kunigaikštis Ad. J. Čartoriskis (Czartoryski), kurs rūpinosi savojo krašto gerove ir kultūra. 1803 IV 4 caras pasirašė Vilniaus universiteto patvirtinimo aktą, pripažįstantį universiteto teises ir skiriantį lėšų jam išlaikyti, o kiek vėliau (1804 V 18) patvirtino universiteto ir jo apygardos mokyklų statutą³⁹. Universitetas gavo Imperatoriškojo Vilniaus universiteto vardą. Buvo pripažintas (statuto § 1) trejopas universiteto pobūdis – kaip mokymo ir mokslo kūrimo institucijos ir kaip visos Vilniaus mokslo apygardos mokyklų priežiūros organo. Universiteto santvarka, vykusiai sugalvota, leido jam gana savarankiškai ir nevaržomai plėtotis bei tobulėti. Ir taip XIX a. antrajam dešimtmečiui besibaigiant ir trečiajam prasidedant, Vilniaus universitetas pasiekė savo klestėjimo viršūnę. Jis palaikė mokslinius ryšius su daugeliu Europos mokslininkų ir mokslo institucijų⁴⁰. Žinomojo Vilniaus universiteto istoriografo L. Janovskio pasakymu, „nebuvo Europoje minties, srovės, kuri stipriau ar silpniau nebūtų atsiliepusi Vilniuje“⁴¹. Pvz., Vilniaus universitete buvo dėstomos fiziokratinė ir vėliau Ad. Smitho (Smito) doktrinos, taigi paskutinysis tada ekonomikos mokslo žodis⁴². Arba štai prof. Ig. Danilavičius priede prie savo straipsnio apie Lietuvos statutą (1823) išdėstė tada moderniosios istorinės teisės mokyklos pagrindines mintis⁴³. Tuo laiku Vilniaus universitetas savo moksliniu lygmeniu viršijo Rusijos universitetus ir prilygo geresniesiems Vakarų universitetams. Garsūs profesoriai puošė Vilniaus mokslo šventovę, pvz., broliai Sniadeckiai, istorikas J. Lelevelis, teisininkas Ig. Danilavičius, filologas G. Grodeckas, medikas J. Frankas ir kt. Vilniaus universitetas sužibo skaisčiu švyturiu visam kraštui, kurio jaunimas plaukė Vilniun. Studentų skaičius

³⁷ Paszkiewicz, *Rozmyślenia*, p. 28–31.

³⁸ Janowski, *Wszechnica wileńska*, p. 38–42 ir 60, arba Janowski, *Historiografia Un. Wil.*, p. 50–54 ir 72.

³⁹ Abu dokumentus išsp. Baliński, *Dawna akademja wil.*, p. 552–596 ir Bieliński, *Uniwersytet wil.* I, p. 56–77.

⁴⁰ Bieliński, *Uniwersytet wil.* III, p. 620–624.

⁴¹ Janowski, *W promieniach Wilna*, p. 129.

⁴² Padalskis, *Pirmoji ūkio doktrina Lietuvoje*, p. 79.

⁴³ [Danilowicz], *Opisanie... statutu lit.*, p. 377–378.

tolydžio augo. 1803 IX 15 studentų įsirašė 314⁴⁴: 1811–1812 m. buvo 472⁴⁵. Napoleonui užėmus Lietuvą, studentų skaičius krito; vėliau, kraštui atsigaunant, vėl ėmė didėti: 1812–1813 m. – 189⁴⁶, 1813–1814 m. – 199⁴⁷, 1814–1815 m. – 308⁴⁸, 1815–1816 m. – 369⁴⁹, 1818–1819 m. – 477⁵⁰, 1819–1820 m. – 551⁵¹, 1821–1822 m. – 760⁵², 1822–1823 m. – 826⁵³, 1828 m. – 978⁵⁴, 1829 m. – 1066⁵⁵. Ar filaretų byla ir universiteto suvaržymas bus neigiamai atsiliepę į studentų skaičių? Vargu. Antai Ig. Onacevičius 1825 X 23 rašė iš Vilniaus J. Leleveliui, kad tuo laiku (taigi netrukus po filaretų bylos, kurios sprendimas buvo patvirtintas 1824 VIII 14) universitetan jau buvo įsirašę 904 studentai⁵⁶. Daugiausia studentų davė Vilniaus gubernija, paskui gretimos Gardino ir Minsko gubernijos; iš kitų vietų studentų nedaug tebūdavo. Štai duomenys iš 1822–1823 m. studentų sąrašo. Iš 826 studentų buvo: Vilniaus gubernijos – 287 (Vilniaus miesto – 66, Vilniaus apskr. – 32, Kauno miesto – 4, Kauno apskr. – 12, Raseinių – 23, Telšių – 16, Šiaulių – 19, Ukmergės – 27, Upytės – 18, Trakų – 24, Ašmenos – 25, Breslaujos – 4, Užnerio – 16, nenurodytos apskrities – 1, Minsko – 141, Gardino – 105, Voluinės – 52, Balstogės – 26, Mohilevo – 22, Podolės – 20, Vitebsko – 18, Kijevo – 16, Lenkų karalystės – 18 (tarp jų: Seinų – 4, Marijampolės – 2, Kalvarijos – 1), Galicijos – 5, Kuršo ir Latgalos – 4, Prancūzijos – 1, Hamburgo – 1, nenurodytos kilimo vietos (kunigų) – 110.

Vilniaus universiteto kultūrinis vaidmuo buvo tuo didesnis, kad jis neužsidarė vien tik akademiniam darbui, neatsiskyrė nuo visuomenės. Profesoriai aktyviai dalyvavo Vilniaus kultūriname ir visuomeniniame gyvenime. Du kartus per metus, mokslą pradėdant ir baigiant, buvo daromi vieši universiteto posėdžiai, kur buvo skaitomos paskaitos, pritaikytos platesnės visuomenės supratimui. Ir šiaip jau universiteto paskaitose galėjo lankytis ir nestudentai, jie „turi tikrai ramiai laikytis per paskaitą“ – skaitome universiteto 1808 m. raporte švietimo ministeriui⁵⁷. J. Lelevelis rašė 1804 V 28 savo broliui: „Akademija, arba universitetas, yra reikšmingas Vilniuje dalykas. Kunigai, jaunimas ir net žydai vaikšto į paskaitas, čia visko moko.“⁵⁸

Vilniaus universitetas ypač daug nusipelnė krašto kultūrai, tvarkydamas Vilniaus mokslo apygardos mokyklas, kurias 1803 m. aktas atidavė jo priežiūron. Universitetas nustatinėjo mokykloms mokslo planą, rengė mokytojus, nurodinėjo vadovėlius, pagaliau tikrino mokyklų veikimą per savo skirtuosius mokyklų vizitatorius. Valstybinės suirutės laikais mokyklos buvo apleistos. 1804 m. raporte kuratoriui nurodoma, kad vienos mokyklos buvo generalgubernatoriaus žinioje, kitos didesnėje ar mažesnėje vyskupų įtakoje, trečios pagaliau buvusios paliktos vienuolynams, „kurie priėmė mokymo būdą, koks jiems patiko. Beveik kiekvienoje gubernijoje buvo vis kitokia mokyklinė tvarka“⁵⁹. Vienuolynų mokyklos buvo žemo lygmens ir jaunimui teikdavo tik paviršutinišką, nepakankamą išsilavinimą. Vienuolynams priklausė didžioji visų mokyklų dalis, pvz., Vilniaus gubernijoje iš 14 vidurinių mokyklų tebuvo 1 pasaulietiška⁶⁰. Mokyklų

⁴⁴ Duomenys iš VKA rankraščių (studentų sąrašų, universiteto raportų ir t. t.).

⁴⁵ Duomenys iš VKA rankraščių (studentų sąrašų, universiteto raportų ir t. t.).

⁴⁶ Duomenys iš VKA rankraščių (studentų sąrašų, universiteto raportų ir t. t.).

⁴⁷ Duomenys iš VKA rankraščių (studentų sąrašų, universiteto raportų ir t. t.).

⁴⁸ Duomenys iš VKA rankraščių (studentų sąrašų, universiteto raportų ir t. t.).

⁴⁹ Duomenys iš VKA rankraščių (studentų sąrašų, universiteto raportų ir t. t.).

⁵⁰ Duomenys iš VKA rankraščių (studentų sąrašų, universiteto raportų ir t. t.).

⁵¹ Duomenys iš VKA rankraščių (studentų sąrašų, universiteto raportų ir t. t.).

⁵² Duomenys iš VKA rankraščių (studentų sąrašų, universiteto raportų ir t. t.).

⁵³ Duomenys iš VKA rankraščių (studentų sąrašų, universiteto raportų ir t. t.).

⁵⁴ Duomenys iš VKA rankraščių (studentų sąrašų, universiteto raportų ir t. t.).

⁵⁵ Duomenys iš VKA rankraščių (studentų sąrašų, universiteto raportų ir t. t.).

⁵⁶ KUB N 4435 IV.

⁵⁷ VKA N 76.

⁵⁸ Lelewell, *Listy I*, p. 3.

⁵⁹ Žmigrodski, *Historya wil. uniw.*, p. 153.

⁶⁰ Pogodin, *Vilenskij učebnyj okrug*, p. LXIX.

sutvarkymu ypač rūpinos energingas rektorius J. Sniadeckis. Jis pagrasino atimsiās iš vienuolynų mokyklas, jei jie nepildysią jo sąlygų. Jis pareikalavo pašalinti negabius mokytojus, mokytojus vienuolius atleisti nuo vienuolyno pareigų, kad galėtų atsidėti pedagoginiam darbui, mokykloms įsigyti pakankamai mokslo priemonių ir universiteto rekomenduojamų knygų. Dėl tų griežtų rektoriaus žygių vienuolynų mokyklos per kelerius metus, anot A. Pogodino, pasikeitė iki nepažįstamumo, o kai kurios, pvz., Gardino dominikonų mokykla, buvo laikoma tiesiog pavyzdine⁶¹. Vis dėlto ir vėliau buvo vienuolynų mokyklomis nepatenkintų. Antai prof. Ig. Onacevičius dar 1832 m. rašė apie netikusią tokių mokyklų padėtį, vienuolių papiktinantį gyvenimą, dėstomųjų dalykų neišmanymą, šiurkštų elgesį su mokiniais, nenorą klausyti universiteto⁶². Tačiau negalime nepripažinti, kad tuo laiku mokyklos, kad dar ir neidealios, buvo žymiai patobulėjusios, palyginti su ankstyvesniąja gadyne. Vis daugiau būdavo mokytojų, studijavusių Vilniaus universitete; antai Kaune kurį laiką mokytojavo Ad. Mickevičius, Kražių gimnazijoje jo draugas filomatas J. Sobolevskis⁶³. Mokyklų programos buvo praplėstos. Nemaža vietos skirta gamtos ir matematikos mokslams, senosiose mokyklose apleistiems. Iš humanitarinių dalykų šalia poetikos, gramatikos, lotynų kalbos plačiau dėstyta istorija ir teisė (*prawo publiczne, prawo narodów*).

Spartų mokyklų augimą XIX a. vaizdžiai parodo ši statistika: 1803 m. visoje Vilniaus mokslo apygardoje buvo tik 70 mokyklų, 349 mokytojai ir 10140 mokinių, o 1820 m. tie skaičiai keliariopai padidėjo, būtent: 430 mokyklų, 983 mokytojai, 21174 mokiniai⁶⁴. Ir pačios pakitėjusios gyvenimo sąlygos vertė griebtis mokslo, kurs dabar tapo neretai vienintelis kokio smulkaus bajorėlio pragyvenimo šaltinis. Antai J. Chodzko apysakaitėje *Jonas iš Svisločės* (1821) vienas toks bajorėlis charakteringai skundžias (cit. iš lietuviško vertimo): „Ponay pamete sena buda: waringay wos bajoraytis gal kur isisprausti. Pakoley luosu mums buvo eyti ant seymiku, wys kytayp buwo, bet dabar kad ponams esma su wysu ant seymiku nebreykalingays užmirsza ape mums.“⁶⁵ Jis susilaukia tokio patarimo: „Niera kita rokunda diel Tamistas, kayp tiktay atamayniti buda giwenima, iey nori diel wayku sawa dar atminti palikti bajoristes: reyk butinay rupintiste idant pri moksla ir kitu bajoriste gražinancziu iszsimoktu wiežliwisciu.“⁶⁶

Pagal statuto § 37 kiekvienoje gubernijoje turėjo būti bent po vieną gimnaziją ir kiekvienoje apskrityje bent po vieną apskritinę mokyklą (*szkoła powiatowa*). Tarp apskritinių mokyklų ir gimnazijų esminio skirtumo nebuvo, nes ir jose dėstyta tie patys dalykai tik kiek siauriau. Apskritines mokyklas baigusieji taip pat buvo priimami (iki 1827 m.) universitetan⁶⁷.

Pradžios mokslas buvo einamas parapinėse mokyklose, kurias laikydavo klebonas. Taigi jų skaičius priklausydavo nuo vyskupų uolumo švietimo darbui. Tuo, pvz., pasižymėjo to laiko Žemaičių vyskupas J. A. Giedraitis, todėl Žemaičiuose pradinių mokyklų tinklas buvo tankesnis kaip kitose Lietuvos dalyse.

Štai mokyklų 1809 m. statistikos duomenys⁶⁸. Visoje Vilniaus mokslo apygardoje buvo 68 vidurinės mokyklos (7 gimnazijos, 61 apskritinė mokykla; be to, Kijevo, Mohilevo ir Vitebsko gub. buvo kelios senoviško tipo „szkoły narodowe“, neprilygusios apskritinėms mokykloms) su 10423 mokiniais, Vilniaus gub. buvo 15 mokyklų su 2379 mokiniais, Gardino 9 – 1128, Minsko 13 – 1227 ir t. t. Parapinių mokyklų buvo 401 su 8542 mokiniais: Vilniaus gub. 139 – 3036, Gardino 60 – 875, Minsko 33 – 586 ir t. t. Visų

⁶¹ Pogodin, *Vilenskij*, p. LXXIII.

⁶² Onacevičiaus raštas kuratoriui „Uwagi ogólne o Litwie“ 1822 VI 8 (VKA N 145): „Trudno opisać stan oślakany szkół przez zakony utrzymywanych. Ich gorszzące życie, gruba niewiadomość przedmiotów wykładanych, grubijańskie obchodzenie się z uczniami i z sobą samemi, chciwość wdzier[ania] za xiążki i dozor uczniow, zupełna obojętność na przystoynne uformowanie przyszłych obywatelow, otwarta niechęć podległości Uniwersytetowi czynią ich niezdatnemi do posługi szkolney, dopóki Uniwersytet nie będzie miał wpływu w osadzeniu mieysc nauczycielskich.“

⁶³ Brensztejn, *Filomata w Krożach*.

⁶⁴ Kallenbach, *Kuratorja Wileńska*, p. 423.

⁶⁵ Chodźko, *Jonas isz Swisłoczes*, p. 175.

⁶⁶ Chodźko, *Jonas*, p. 176–177.

⁶⁷ Wołyniak, *O szkole kieidańskiej*, p. 475.

⁶⁸ VKA N 76.

auklėjimo ir mokymo įstaigų (įskaitant konviktus, pensijas) apygardoje buvo 600; jose mokėsi 21368 žmonės.

Vilniaus apygardos kultūrinį lygmenį vaizdžiai parodo 1813 ir 1820 m. visos Rusijos mokyklų statistika⁶⁹:

Apygarda	Mokyklos		Mokiniai	
	1813 m.	1820 m.	1813 m.	1820 m.
Vilniaus	350	430	13000	21174
Maskvos	200	287	6500	9788
Petrapilio	106	132	4650	6348
Dorpato (Tartu)	140	184	5700	6117
Charkovo	171	249	8150	11716
Kazanės	85	145	4200	5763
Neįskaitytų į apygardas	–	6	–	1012
	1052	1433	42200	61918

Taigi Vilniaus apygardoje buvo 1813 m. truputį mažiau, o 1820 m. net daugiau kaip viena trečioji visos Rusijos mokinių dalis, nors pati Vilniaus apygarda gyventojų skaičiumi nesudarė net pilnos penktosios visos imperijos dalies: 1815 m. čia buvo maždaug 8 860 000 gyventojų, o visoje Rusijoje – 45 000 000⁷⁰. Be to, anoji statistika rodo daug spartesnį mokinių skaičiaus augimą Vilniaus apygardoje kaip kitose.

L. Janovskio pateiktais duomenimis 1808 m. Vilniaus apygardoje buvo 7422 mokiniai (vidurinių mokyklų?), o visose kitose didžiulės Rusijos apygardose vos 5415⁷¹.

Mokyklas prižiūrėjo universitetas. Tačiau buvo stengiamasi traukti į bendrą švietimo darbą ir visuomenę; antai šviesesnieji visuomenės atstovai kviečiami mokyklų vizitatoriais (pvz., kun. Ks. Bohušas, J. Chodzka ir kt.), apskrities mokyklų garbės prižiūrėtojais (*dozorca honorowy szkół*) ir t. t. Skiepijama mintis, kad mokyklos ne tiek valdžios dalykas, kiek pačios visuomenės reikalas. Visuomenė ima suprasti švietimo reikšmę ir uoliai rūpinasi savo mokyklomis. Matome asmenis, prisidėjusius didesnėmis ar mažesnėmis aukomis prie švietimo darbo. Vieni savo lėšomis steigia pradinės mokyklas (pvz., Ig. Karpis, kun. J. Rupeika), kiti aukoja mokykloms knygų ir šiaip mokslo priemonių (pvz., Poška ir kt.), dar kiti testamentu skiria lėšų neturintiems mokiniams šelpti (prof. Z. Nemčevskis ir kt.)⁷².

Peržvelgę Vilniaus universiteto veiklą, matome, kad tai buvo vienas iš svarbiausių spartaus Lietuvos kultūrejimo veiksnių. Darydamas visuomenę jautresnę kultūriniais interesams, jis tuo pačiu netiesiogiai paveikė ir XIX a. pradžios lietuviškąjį sąjūdį. Turėjo ir žymios tiesioginės įtakos, keldamas susidomėjimą ir tyrinėdamas Lietuvos istoriją ir kraštą. Deja, lietuvių kalbai ir literatūrai jis nedavė to, kas būtų priderėję Lietuvos kultūros židiniui. Vilniaus mokslo apygardos kuratorius Ad. J. Čartoriskis⁷³ ir kiti Lietuvos švietimo vadovai rūpinosi auklėti visuomenėje lenkišką dvasią, skiepyti lenkų kalbos meilę. Lietuvių kalba tebuvo parapinėse mokyklose ir tai tik mokslo pradžioje. V. Gadonas rašo: „Visose parapinėse mokyklose pradinis mokslas einamas žemaičių kalba, o tolimesnis lenkiškai.“⁷⁴ Ukmergės apskr. mokyklų garbės prižiūrėtojas F. Siesickis 1824 III 12 savo raporte universitetui tarp kitko praneša, kad radęs, jog

⁶⁹ 1813 m. statistikos duomenys imti iš Hlebowicz, *Rys statystyki*, p. 211. 1820 m. – *Žurnal Ministerstva Narodnago Prosveščeniya*, 1821, III, p. 502.

⁷⁰ Duomenys sudaryti pagal Hlebowicz *Rys*, stat. p. 41–43.

⁷¹ Janowski, *Wszechnica wil.*, p. 24.

⁷² Kościałkowski, *Z dziejów ofiarności*.

⁷³ Pigoń, *Ks. Ad. Czartoryskiego troski o jez. i lit. pol.*

⁷⁴ Gadon, *Statystyka X. Żmudzkiego*, p. 35.

Šipelių mokykloje (w Sypelach) mokoma tik lietuviškai; jis įsakęs visus būtinai mokyti lenkiškai; lietuviškai tik tuos esą galima mokyti, kurių tėvai to panorėsią⁷⁵. Jau ir tada puikiai suprasta Vilniaus universiteto vaidmuo krašto lenkybei. Antai H. Kołłątajus rašė Sniadeckiui: „Jeigu Vilniuje šviesa nebūtų sužibusi, tai gal būtų visai užgesusi lenkams ir jų kalbai.“⁷⁶ Todėl ir L. Janovskis, vertindamas Vilniaus universiteto vaidmenį lenko požiūriu, rašė, kad Vilniaus universitetas „sujungė savyje Lenkiją ir Lietuvą ir jame Lietuva pamilo Lenkiją, o šiai gi Lietuva pasidarė dar brangesnė“⁷⁷. Panašiai, anot J. Bielińskiego, Vilniaus universiteto reikšmė yra ta, „kad lenkams neleido užmiršti, kad jie yra lenkai“⁷⁸. Dėl tokios savo lenkiškos dvasios universitetas buvo po sukilimo rusų uždarytas. Taigi suprantama, kad universitetui negalėjo rūpėti lietuvių kalbos iškėlimas, lietuviškos literatūros koks nors protegavimas. Keisčiau yra tai, kad ir didesnio mokslinio intereso lietuvių kalbai universitetas nerodė, bent mums stinga žinių tam klausimui. Nebuvo, pvz., įvykdytas Bohušo pageidavimas, kad universitetas sudarytų draugiją iš mylinčių kraštą ir bent kiek lietuviškai mokančių žmonių, kurie rinktų lietuvių kalbos žodžius, patarles, padavimus, senovės paminklus, leistų liaudžiai lietuviškas knygas⁷⁹. Nejsteigė universitetas nė lietuvių kalbos katedros, nors K. Kontrimas, universiteto bibliotekininkas ir adjunktas, labai populiarius Vilniaus visuomenės veikėjas, buvo įteikęs kuratoriui platų ir protingai pagrįstą memorialą (1822), kuriame išdėstė reikalą steigti tokią katedrą; to pageidaujanti visuomenė; Karaliaučiaus universitete jau seniai mokoma lietuvių kalbos; Dorpato (Tartu) universitete dėstomos latvių ir estų kalbos, kuriomis juk kalba daug mažiau žmonių kaip lietuviškai; lietuvių kalba esanti svarbi ir istorijos mokslui; lietuvių kalbos mokslas būtų reikalingas klierikams ir kai kuriems mokytojų kandidatams⁸⁰. Deja, tas dalykas, matyti, buvo universiteto vadovybei neaktualus. Tai ypač krinta į akis prisiminus, kad buvo rimtai projektuojama steigti prie universiteto rytų kalbų (armėnų, turkų, persų, arabų, mongolų) institutą. Dėl lėšų stokos, tiesa, toks institutas nebuvo įsteigtas, tačiau arabų ir persų kalbos buvo kuri laiką dėstomos⁸¹.

Iš negausių žinių apie universiteto domėjimąsi lietuvių kalba pažymėsime Valančiaus minimą universiteto įsakymą Žemaičių mokykloms rinkti žinias apie krašto praeitį ir lietuvių kalbą⁸². Be to, Vilniaus profesorių komisija, Varšuvos mokslo bičiulių d-jos prašoma, suteikė kiek informacijos apie lietuvių kalbą. Dar priminsime, kad studentas K. Nezabitauskis 1823 m. universiteto lėšomis važinėjo po kraštą, tyrinėdamas lietuvių kalbą⁸³. Dar galime paminėti H. Mościckio (Moscickio) nežinia iš kur imtą žinią, kad universitetas ketinęs išleisti lietuviškai lenkišką žodyną⁸⁴. Be to, nurodysime, kad Vilniaus universitetas, pats mažai terėmęs lietuvių kalbos tyrinėjimą, auklėjo nemažai studentų, kurie labai rūpinosi – jau tada ar vėliau – savo gimtąja lietuvių kalba.

d) Vilniaus laikraščiai

Viena iš būdingųjų kultūrinio Lietuvos kilimo apraiškų buvo auganti Vilniaus laikraštija⁸⁵ (ji buvo, žinoma, lenkiška). Jau nebesitenkinta menko turinio, spausdinančiu kronikos ištraukas iš kitų laikraščių

⁷⁵ Šakenis, *Liet. mokyklos prieš 100 metų*, p. 1258.

⁷⁶ Kraushar, *Towarzystwo warsz. I*, p. 150.

⁷⁷ Janowski, *W promieniach*, p. 12.

⁷⁸ Bieliński, *Uniwersytet wil. III*, p. 365.

⁷⁹ Bohusz, *O początkach nar. i jęz. lit.*, p. 4.

⁸⁰ Pigoń, *Z dawnego Wilna*, p. 26–28.

⁸¹ Bieliński, *Uniwersytet wil. II*, p. 278.

⁸² Wołoczewskis, *Żemajtiu wisk. II*, p. 36.

⁸³ Kaj. Nezabitauskio laiškas M. Wiszniewskui 1842 V 1 (KUB N 949/183). Gal tas dalykas sietinas su minėtuoju Kontrimo 1822 m. memorandumu dėl lietuvių kalbos katedros?

⁸⁴ Mościcki, *Sprawa włościańska*, p. 56.

⁸⁵ Cieszkowski, *Czasopisma polskie na Litwie*; Szeliga, *Bibliografia czasopism wileńskich*; Kucharzewski, *Czasopiśmiennictwo polskie*; Biržiška V., *Iš liet. laikraščių praeities*.

Kurjer Litewski, ėjusių nuo 1759 metų. Universitetui sužadinus Vilniaus kultūrinį gyvenimą, pasirodo turiningesnių laikraščių, su kuriais bendradarbiavo ar net juos redagavo Vilniaus profesoriai. Iš tų laikraščių pažymėtini: *Dziennik Wileński* (1805–1806 ir 1815–1830, jau kitų žmonių leidžiamas), *Tygodnik Wileński* (1815 XI 21–1822), visuomenės satyros laikraštukas *Wiadomości Brukowe* (1815–1822), *Dzieje Dobroczynności krajowej i zagranicznej* (1820–1824). Tų laikraščių vaidmuo Lietuvos kultūriniame gyvenime buvo tuo šviesesnis, kad jie tarnavo to laiko pažangiajai minčiai. Jie įrodinėjo socialinių santykių (baudžiavų) reformos reikalingumą, kėlė švietimo svarbą, smerkė prietaringumą ir obskurantizmą*, pranešinėjo apie mokslo laimėjimus, dėjo daug straipsnių iš įvairių mokslo sričių, rūpinosi plačios visuomenės kultūrinimu. Antai vienas iš *Dziennik Wileński* redaktorių prof. Andrius Sniadeckis rašė (1805 Nr. 1), kad mokslas tik tada tampa tikrai naudingas, kai platinamas visuomenėje; svarbiau ne tai, kad šen ir ten būtų mokslo vyrų, bet kad mokslas taptų visuotine nuosavybe⁸⁶.

Vilniaus laikraščiai pasiekdavo ir tolimesnę provinciją. Pvz., ir iš Žemaičių buvo atsiunčiama jiems straipsnių, eilėraščių. Antai *Tygodnik Wileński* (1818) išspausdino D. Poškos laiško ištrauką; (1818 VI) VI. Gadono eilėraščių ir t. t.

Per laikraščius buvo bandoma visuomenę traukti kultūros darban, būtent: kartais buvo prašoma paieškoti svarbių istorijai dokumentų ir šiaip rankraščių (pvz., *Dziennik Wileński*, 1822 I, p. 280), suteikti žinių apie krašto praeities paminklus (pvz., *Dziennik Wileński*, 1823 II, p. 157), pranešti apie lietuvių kalbos vartojimo ribas (*Dziennik Wileński*, 1822 II, p. 386–387), stebėti liaudies papročius ir užrašinėti dainas (pvz., *Tygodnik Wileński*, 1819 VII, p. 2) ir t. t. Žinoma, tokie paskatinimai domėtis savo kraštu ir jo praeitimi turėjo daugiau ar mažiau paveikti ir lietuviškąjį XIX a. pradžios sąjūdį.

Pažymėsime dar, kad tie laikraščiai, nors specialiai ir nesidomėjo lietuviškaisiais dalykais, skyrė jiems tačiau kiek vietos. Antai *Dziennik Wileński* spausdino prof. J. Loboikos straipsnį apie Žemaičių milžinkapius (1823), stud. K. Nezabitauskio parengtą lietuvių bibliografiją (1824), L. Rogalskio išverstą P. Köppeno (Kiopeno) rašinį apie lietuviškąsias tautas (1828), jų kalbą ir literatūrą, stud. A. B. Hlebovičiaus monografiją apie Vytautą (1821) ir dar kai ką. *Tygodnik Wileński* spausdino keliolika lietuvių liaudies dainų, T. Narbuto kelis straipsnius iš Lietuvos istorijos ir t. t. *Wiadomości Brukowe* pašiepė Poškos Baublį ir Ks. Bohušo spėliojimus apie tariamąją senovės lietuvių literatūrą. Net ir tolimos Varšuvos *Dziennik Warszawski* dėjo Poškos Baublį aprašymą, Poškos istorinį rašinį „Rozmyślania wieśniaka rolnika“; *Pamiętnik Warszawski* – Bohušo atsakymą į pastabas dėl jo veikalo apie lietuvių kalbą, K. Brodzinskio verstą Rėzos straipsnį apie lietuvių dainas.

Ieškant XIX a. pradžios lietuviškojo sąjūdžio veiksnių to laiko kultūriniame gyvenime, dar reikia nurodyti mokslo susidomėjimą lietuviškaisiais dalykais. Bekylas kalbų mokslas vis garbingesnę vietą skyrė lietuvių kalbai. Lietuva, praeityje sukūrusi didelę ir daug lėmusią Rytų Europoje valstybę, negalėjo būti nepastebėta kaimyninių tautų istorikų. Į lietuvių dainas jau Lessingas (Lesingas) ir Herderis buvo atkreipęs dėmesį. Tačiau apie tuos dalykus, pasikartojimų vengdami, plačiau šioje vietoje nekalbėsime.

2. DRAUGIJŲ GYVENIMAS

Augantį XIX a. pradžioj Lietuvos visuomenės subrendimą rodė jos didėjęs jautrumas kultūriniais ir socialiniams interesams ir būrimasis į tam tikras draugijas.

* Obskurantizmas – priešškas nusistatymas mokslo, švietimo, pažangos atžvilgiu; tamsumas. (Red.)

⁸⁶ Cieszkowski, *Czasopisma* (Kw. L. II), p. 44.

Specialios mokslo draugijos su tokia plačia programa kaip Varšuvos mokslo bičiulių draugija Lietuvoje nebuvo, tačiau tokios draugijos pobūdį iš dalies turėjo Vilniaus universitetas. Antai statuto § 10 nurodo, kad kiekvieną mėnesį turinti būti atskira akademinė sesija, per kurią profesoriai su garbės nariais susirinkę darys pranešimus apie savo pastebėjimus ir tyrinėjimus; tokių akademinų sesijų tikslas esąs palengvinti mokslo pažangą ir platinti naudingas žinias ypač tose provincijose, kuriose universitetas yra švietimo centras⁸⁷. Universitetas turėjo reikalo ne tik su studijuojančiu jaunimu, bet palaikė kontaktą ir su platesniais inteligentijos sluoksniais (per viešus akademinus posėdžius, per skiriamus konkursus ir t. t.). Mokslo draugijų pobūdžio turėjo būti ir sumanytosios steigti tam tikros „statistinės draugijos“, kurių tikslas – kraštotyra. 1805 m. Vilniuje įsteigtoji „Towarzystwo Lekarskie“, be mokslinio, turėjo ir filantropinį tikslą. Pastarąjį tikslą turėjo „Towarzystwo Dobroczyńności“ (1807 m. Vilniuje įsteigta), „Towarzystwo wspierania niedostatnich uczniów uniwersyteckich“ (1821 m. įsteigta ir subūrusi veikiai 414 narių) ir kt. Paminėtina dar „Towarzystwo Typograficzne Wileńskie“ (ist. 1818 m.), kurios tikslas buvo pratinti visuomenę prie skaitymo, platinant pigiai leidžiamas knygas.

a) Masonai

Vadovaujančiam inteligentiniam krašto sluoksniui buvo charakteringos tos pažangiosios švietimo amžiaus idėjos, kurių veikiami išaugo XIX a. pradžios vyresniosios kartos veikėjai, būtent: žmogaus proto aukštinimas (prisiminkime, pvz., kaip smarkiai puolė J. Sniadeckis prasidedantį romantizmą), tam tikras indiferentizmas* net skepticizmas religinių dalykų atžvilgiu (ne be reikalo dar XVIII a. buvo tiek daug Voltaire'o (Voltero) rašto vertimų⁸⁸, o vysk. I. Krasickis savo poemoje galėjo pašiepti vienuolius; tarp kitko pažymėsime, kad ir mūsų D. Poška savo Baublyje turėjo Voltaire'o atvaizdą⁸⁹), noras taisyti, reformuoti visuomenę. Taigi tą pasaulėžiūrą charakterizuoja: kova su fanatizmu, prietarais, obskurantizmu ir tolerancijos skelbimas, liberalių pažiūrų ir apšvietimo platinimas⁹⁰; kova su socialiniu neteisingumu ir rūpinimasis valstiečių būkle ir švietimu; kova su savanaudiškumu ir skatinimas dirbti krašto gerovei; kova su visuomenės ydomis ir moralinės asmenybės ugdymas (tuo, kaip matysime, rūpinosi masonai, Vilniaus „Šbravcai“, studentai filomatai-filaretai).

Tokia atmosfera buvo palanki suklestėti Lietuvoje masonų organizacijai⁹¹, sparčiai augusiai tuo laiku ir kitose šalyse. A. Brückneris savo *Lenkų kultūros istorijoje* rašo, kad 1815–1821 m. masonija tiesiog klestėjusi Lietuvoje ir Lenkijoje; masoniška buvusi visa šviesuomenė nuo Ad. Čartoriskio iki Ad. Mickevičiaus; pastarasis, tiesa, nebuvo masonas, bet jo „Jaunystės odeje“ girdėti stiprūs masoniški atgarsiai⁹²; Varšuvoje ir Vilniuje visa literatūra buvusi prisisunkusi masoniškumo, t. y. pažangos ir humaniškumo, artimo meilės ir pacifizmo**, luomų sulyginimo ir broliškumo, labdariškumo ir deizmo***, bažnyčios nuo valstybės atskyrimo idėjų⁹³. Buvęs Vilniaus masonas Ig. Chodzka savo pastabose apie Lietuvos masoniją, nors ir vadina ją ironiškai žaidimėliu (*zabawka*), rašė: „Kas tik vertesnio kurioje nors

⁸⁷ Baliński, *Dawna akademja*, p. 563–564.

* Indiferentizmas – abejingumas, nesidomėjimas. (Red.)

⁸⁸ Smoleński, *Przewrót umysłowy*, p. 146–148.

⁸⁹ *Pszczółka w Baublu*, p. 214.

⁹⁰ Chmielowski, *Liberalizm i obskurantyzm*.

⁹¹ Małachowski-Łempicki, *Wolnomularstwo na ziemiach dawn. W. Ks. Lit.; Małachowski-Łempicki, Wykaz polskich łóż; Zaleski, O masonii w Polsce; Dóbrianskij, Masonskija loži v Litve; Dobrianskij, Očerki iz istorii masonstva v Litve; Smoleński, Przewrót umysłowy*, p. 169–198.

⁹² Chrzanowski, *Chleb macierzysty „Ody do młodości“*.

** Pacifizmas – polit. judėjimas, smerkiantis bet kokius karus. (Red.)

*** Deizmas – religijos filosofija, pripažįstanti, kad yra Dievas kaip beasmenė pirmoji pasaulio priežastis, tačiau jis nesikiša į dėsningą pasaulio raidą; deistai propagavo natūraliąją religiją, pagal kurią pats žmogus turį įgimta gebėjimą pažinti Dievą. (Red.)

⁹³ Bruckner, *Dzieje kult. pol. III*, p. 551–552.

visuomenės klasėje Lietuvoje buvo, visi siekė anuo laiku gerbiamo masonų vardo.⁹⁴ To laiko masonų sąrašuose randame daug Vilniaus profesorių (G. Grodecką, L. Borovskį, Z. Nemčevskį ir kt.) ir šiaip rinktinės Lietuvos šviesuomenės. Masonų nariais buvo ir kai kurie aukšti Lietuvos dvasininkai, pvz., Vilniaus sufraganas* N. Puzyna, buv. prof. kan Pr. Norvaišas (Narwojsz), prel. M. Dluskis. Pastarasis net buvo kurį laiką ložės mistras ir išleido anonimiškai brošiūrą, ginančią masonus, tuo sukeldamas masonų priešų pasipiktinimą⁹⁵.

XVIII a. masonams priklausė aristokratijos nedidelė saujelė, o XIX a. pradžioje masonija apėmė vis platesnius ne tik Vilniaus, bet ir provincijos visuomenės sluoksnius, pvz., ložių sąrašuose randame gana daug apskričių maršalkų, teisėjų, sekretorių ir kitų pranašesniųjų bajorų. Antai „Palemono“ vardo masonų ložės Raseiniuose 1820 m. sąraše yra 78 nariai. 1818 m. Lietuvoje (platesne istorine prasme) buvo 12 masonų ložų, iš jų šešios Vilniuje ir po vieną Nesvyžiuje, Minske, Naugardėlyje, Gardine, Slucke ir Raseiniuose. 1821 m. projektuota steigti dar Ukmergėje ložę „Triumf cnoty“⁹⁶, bet jau, rodos, nespėta. 1818 m. Lietuvoje buvo, masono J. Šimkevičiaus liudijimu, 700 masonų⁹⁶.

Masonų populiarumą Lietuvoje rodo kad ir toks faktas: 1817 m. Kauno mokyklos kapelionas, dvi pamokas aiškinęs apie masonus, gavo disputuoti su aukštesniųjų klasių moksleiviais, kurie „iškalbingai ir drąsiai“ gynė masonus, cituodami ir minėtąją anonimę Dluski brošiūrą⁹⁷.

Lietuvos masonų principai buvo: religinė tolerancija, asmenybės tobulinimas, žmonių lygybės mintis, masonų paslapties laikymas, artimo meilė, pasireiškianti labdara. Lietuvos ir Lenkijos masonijos istoriko kun. S. Zaleskio tvirtinimu masonų galutinis tikslas esąs „altoriaus ir sosto nuvertimas“⁹⁸. Tačiau masonija jį pridengianti labdara, žmonijos laimės siekimu, kova su fanatizmu ir prietarais, deklamacijomis apie žmonių laisvę, lygybę ir brolybę⁹⁹. Kad ir kaip jau ten būtų dėl tų paskutinių tikslų, kurie, anot Zaleskio, atskleidžiami tik aukštesiems masonų laipsniams (o tokių Lietuvoje maža tebuvo), matome, kad ir masonų priešai pripažįsta juos turėjus humaniškų principų programą.

Tuo tad būdu masonija liberalino Lietuvos visuomenės mintį ir skleidė filantropines idėjas. Labdaros reikalus masonai ypač akcentuodavo. Ložėse per susirinkimus, pvz., rinkdavo aukas belaisviams išpirkti, neturtingiesiems moksleiviams remti, vargšams šelpti ir t. t. Su masonų įtaka galime sieti Raseiniuose įsisteigusį ponių ratelį (įstatai gubernatoriaus patvirtinti 1821 m.), kurio tikslas skiepyti sau skirto rajono žmones nuo raupų¹⁰⁰. Lenkijos masonai jau XVIII a. rūpinosi neturtingųjų skiepijimu nuo raupų. Be to, priminsime, kad prie ratelio prisirašiusių ponių tarpe randame žinomų Žemaičių masonų žmonas, pvz., maršalkienę Šemetienę, pulkininkienę Chrapovickienę, pakamorienę Pšeciševskienę ir kt.; ratelio sekretorium buvo pakviestas maršalka Anupras Liutkevičius, „Palemono“ ložės mistras.

Keldami žmonių lygybės mintį, masonai veikė visuomenės pažiūras į socialinius santykius. Jų įtaka pasireiškė, pvz., 1817 m. Vilniaus seimelyje svarstant baudžios naikinimo klausimą, kurį iškėlė Upytės apskrities maršalka masonas S. Zaviša. Jo kalba tiek turiniu, tiek išviršine forma buvo, anot S. F. Dobrianskio¹⁰¹, grynai masoniška. Zaviša iš anksto galėjo tikėtis, kad seimelis parems jo sumanymą, nes iš 56 seimelio atstovų buvo 21 masonai.

Ir šiaip jau masonai rūpinosi valstiečių švietimu (pvz., populiarios knygutės liaudžiai *Jonas iš Svisločės* autorius J. Chodzka buvo masonas), reiškė savo raštuose užuojautą valstiečiams (pvz., galima nurodyti

⁹⁴ Chodźko Ig., *Obrazy litewskie...*, p. 316.

* Sufraganas – vyskupas, pavaldus aukštesniajam vyskupui; ordinaro padėjėjas, neturintis savo vyskupijos. (Red.)

⁹⁵ Pigoń, *Kampania przeciwmasońska*.

** *Triumf cnoty* (lenk.) – dorybės triumfas. (Red.)

⁹⁶ Dobrianskij, *Očerki*, p. 117.

⁹⁷ Jabłońska-Erdmanowa, *Oświecenie i romantyzm*, p. 150

⁹⁸ Zaleski, *O masonji* (1889), p. 7.

⁹⁹ Zaleski, *O masonji*, p. 5–6.

¹⁰⁰ *Towarzystwo damskie wakcynacyi w Rosieniach – Dzieje Dobroczyńności*, 1821, p. 461–469.

¹⁰¹ Dobrianskij, *Očerki*, p. 110.

Žemaičių masono V. Gadono eiles „Kmiotek w podaństwie zestarzały” – *Tygodnik Wileński*, 1818 VI, p. 214). Ir D. Poška, iš jo pažiūrų sprendžiant, galėjo būti masonas. Tačiau jo pavardės turimuose masonų sąrašuose nėra. Užtat masonai buvo Poškos kaimynai lietuvių kalbos žodyno rašytojas L. Uvainis ir L. Volmeris, kuriuos pats Poška vadina prieteliais (eilėse Uvainiui ir „Mano darželyje”).

Teigiamą masonijos įtaką visuomenei mažino jos paslaptینگumas, kurs vertė plačią visuomenę, nugirstančią apie masonų ritualo keistenybes, žiūrėti su tam tikru nepasitikėjimu į tą organizaciją, juo labiau kad ir bažnyčia nebuvo jai palanki. Todėl tarp pačių masonų kilo mintis reformuoti masoniją, atsisakyti draugiją diskredituojančio paslaptingumo, atmesti nereikalingas narių baises priesaikas ir kt., veikimą apriboti darbu visuomenės gerovei per apšvietimą ir labdarą, padaryti masoniją visiems prieinamą. Tą sumanymą iškėlė Vilniaus ložės narys dr. J. Šimkevičius (1818), kurs su savo šalininkais įsteigė reformuotą ložę. Tačiau masonų daugumas griežtai pasipriešino reformai. Netrukus (1821) valdžia sustabdė visų masonų ložių veikimą, o 1822 caras visai jas uždraudė.

b) „Šubravcai“

Savotiška masonų atskala buvo vadinamoji Nenaudėlių Draugija (Towarzystwo Szubrawców) Vilniuje, kurią sudarė keli profesoriai ir kai kurie kiti žinomi Vilniuje veikėjai¹⁰². Draugija susispietė apie visuomeninės satyros laikraštuką *Wiadomości Brukowe*, kurio dar 1816 m. buvo pasirodė keli numeriai ir kuris nuo 1817 m. ėmė reguliariai eiti, tapęs „šubravcų“ organu. 1822 m. jis buvo valdžios uždarytas (iš viso išėjo 287 numeriai, paskutinis 1822 VI 3), o drauge likviduota ir „šubravcų“ draugija. Draugijos tikslas buvo satyra kovoti su Lietuvos visuomenės ydomis. Tie liberalieji racionalistai (jų tarpe buvo daug reformuotosios masonų ložės narių) savo satyrose aštriai pašiepdavo obskurantizmą bei prietaringumą, tuo laiku madingą mesmerizmą*, bajorijos tuščią didžiavimąsi titulais, mokslo nemėgimą, girtavimą, palinkimą bylinėtis ir t. t.; ypač smarkiai jie puolė baudžiauninkų spaudimą ir išnaudojimą.

„Šubravcų“ draugija buvo šiaip jau lenkiško patriotinio pobūdžio. Antai *Wiadomości Brukowe* ne kartą pašiepdavo prancūziškumo madą aukštesniuose sluoksniuose, lenkų kalbos niekinimą ir nesidomėjimą lenkų literatūra. Lietuviškasis sąjūdis draugijai tiesiogiai negalėjo rūpėti, tačiau lietuviškieji dalykai jai nebuvo svetimi. Tarp jų buvo žmonių, kurie tais dalykais domėjosi, pvz., Lietuvos istorikas M. Balinskis; Z. Nemčevskis, informavęs C. Malte-Bruną apie lietuvių kalbą; K. Kontrimas, siūlęs steigti lietuvių kalbos katedrą universitete; Adomas Rogalskis¹⁰³, kuris vertė J. Lasickio rašinį apie Žemaičių dievus, ir, rodos, jo brolis Leonas¹⁰⁴; galima manyti, kad ir mūsų poetas S. Valiūnas, „šubravčinio“ stiliaus „Palemono kontabernijos“ autorius, buvo draugijos narys-korespondentas (rustikanas)¹⁰⁵; pagaliau gal ir A. Klementas priklausė „šubravcams“¹⁰⁶.

Pažymėsime dar vieną įdomų dalyką. Kiekvienas „šubravcas“ pasirinkdavo pseudonimą. Draugijos kodeksas numatė, kad „tokiais vardais imami žodžiai, kuriais mūsų protėviai senovės lietuvių mitologiniais laikais žymėdavo garbinamas būtybes“¹⁰⁷. Ir taip, pvz., J. Šimkevičiaus pseudonimas buvo

¹⁰² Bieliński, *Szubrawcy*; Mościcki, *J. Bieliński, Szubrawcy*; Maciūnas, *Liet. dalykai Viln. šubr. satyroj.*

* Mesmerizmas – pažiūrų sistema, paremta vadinamuoju gyvūnų magnetizmu, kuriuo esą galima pakeisti organizmo būklę, pvz., gydyti įvairias ligas. (Red.)

¹⁰³ Mościcki, *Biel. Szubrawcy*, p. 171.

¹⁰⁴ Bieliński, *Szubrawcy*, p. 75. Kažin ar galėjo L. Rogalskis būti Šubravcų draugijos narys jau dėl savo jauno amžiaus. Jis juk gimęs 1806 I 7, taigi uždarančią Šubravcų draugiją teturėjo 16,5 metų. Pažymėtina tačiau, kad universitetan jis įstojo jau 1820 m. rudenį. Jo biografijoje nurodoma, kad jis, dar gimnazistas būdamas, rašinėjo eiles, kurias spausdino to laiko Vilniaus laikraščiai (plg. *Encykl. Powsz. Orgelbranda*, XXII, 1866, p. 193). Ir štai 1819 m. *Tygodnik Wileński* spausdina jo atsiųstą lietuvių dainą.

¹⁰⁵ Plg. Bieliński, *Szubrawcy*, p. 189–193; Jucewicz, *Przysłowia ludu lit.*, p. 14–15.

¹⁰⁶ Biržiška M., *Klementas*, p. 66.

¹⁰⁷ Kodex szubrawski, p. 223.

Perkūnas, K. Kontrimo – Poklus, M. Balinskio – Auszlawis, J. Chodzkos – Wayzgantos, Andr. Sniadeckio – Sotwaros ir t. t. Kodeksas reikalavo, kad kiekvienas „šubravcas“ pasistengtų paieškoti kronikose ar šiaip istorijos veikaluose žinių apie asmenį ar būtybę, pseudonimu pasirinktą, kad ne tik pats geriau susipažintų su kraštą liečiančiais dalykais, bet ir galėtų prisidėti prie lietuvių tautos mitologinės istorijos sudarymo, kuri su laiku galėtų būti draugijos išleista, tautiečių ir mokslo žmonių naudai¹⁰⁸. Taigi „šubravcams“ rūpėjo Lietuvos istorijos reikalai.

Tačiau tiems blaiviems bei skeptiškiems racionalistams buvo svetimas kai kurių tokių Lietuvos praeities mėgėjų entuziazmas ir dažnai diletantiškai naiviomis formomis besireiškęs senovės ir lietuvių kalbos aukštinimas. Ypač juokinga jiems atrodė Ks. Bohušo mintis, jau 1809 m. J. Lelevelio pašiepta, apie tariamą senovės lietuvių literatūrą, kurios rankraščius sunaikinę karai ar suslėptus medžių drevėse sugraūžusios kirmėlės. Tokius Bohušo samprotavimus „šubravcai“ dažnai pašiepavo. Pvz., *Wiadomości Brukowe* (1818, Nr. 75) praneša apie rastą geležinę dėžę su lietuviškais rankraščiais, tarp kurių buvę karaliaus Mingailos istoriografo Užplausio 4 tomų veikalas apie lietuvių tautos kilmę, Algirdo laikų Kernavės prof. Pokliaus lietuvių mitologijos 2 tomai ir t. t. Savo ložės iškilmių kalbas (tos kalbos – masoniškų ceremonijų reminiscencijos) „šubravcai“ pateikdavo kaip vertimą iš lietuviškų, drevėse rastų rankraščių (*przekład dosłowny z litewskiego, ze zwojów dziuplowych*; ir panašiai). Užkabino savo satyrose, nors ir neskaudžiai, D. Pošką su jo Baubliu. Antai *Usztarytois Mokitinis* (tuo pseudonimu, rodos, prisidengė M. Balinskis¹⁰⁹) straipsnyje su lietuviška antrašte „Apey iszkałba sudyne mokslas“ (*Wiadomości Brukowe*, 1818, Nr. 101) komiškai iškilmingu stiliumi kreipiasi į Baublį: „O, šimtą kartu garbingesnis už pranašinguosius Jupiteriui pašvęstuosius Dodonos ažuolus! Mokytosios lietuvių senovės brangių paminklų sandėli! O kadaise buvęs mūsų narsiųjų protėvių, įsmeigusių nugalėtojų vėliavas išdidžiuose kadaise pasaulį valdžiusio Kapitoliaus mūruose, nemirtingų žygių liudininke!!! Būk pasveikintas Baubly! Ne su tokiu susijaudinimu tikratikis mahometonas apžiūri Didžiojo Pranašo lopšį ar grabą, su koku aš matau tavo vidų, pilną mūsų didybės garbingų palaikų.“ Šaržuoja ir patį Pošką, vadindamas jį lietuviškai *Sargas Kawotois ir Uszkotois*. Kitame to paties laikraščio numeryje (1819, Nr. 125) rašoma, kad ponas *giark-ataus*, Žemaičių dvarininkas ir didelis antikvarininkas, „rūpindamasis savo tautos garbe, nutaręs vykti į Babiloną, ketindamas ten ieškoti lietuvių tautos kokių nors palaikų, kuriais galėtų paturtinti garsųjį Žemaičių muziejų“ (t. y. Baublį).

Įdomu pasekti reakciją, kurią sukėlė tos „šubravcų“ satyros Žemaičiuose, nors, deja, nedaug medžiagos teturime. Tomis satyromis pasipiktino ne tik patsai Poška, bet ir kiti Žemaičių bajorai (pvz., Poškos kaimynai J. Radzevičius, Al. Puzirevskis), nes Baublys lyg ir simbolizavo jų lietuviškąjį patriotizmą. J. Radzevičius rašė Poškai (1818 XII 30), kad „šubravcų“ laikraštyje radęs melagingą paskvilį (z *samych fałszów sklecony*) apie Baublį ir patį Pošką; norėjęs atsakyti į tą nevykusią satyrą, bet vėliau apsigalvojęs; tegul sau pusgalviai plepa. Užtat kažkoks B. P. atsiunčia Poškai eilėraštį „Obrona Baublisa“, kurį baigia, taikydamas jį „šubravcus“: „Juk nuo pasaulio pradžios varnos karkia.“ Eilėraščio rankraštis paplitęs. Poškos draugai norėję, kad jis būtų paskelbtas kuriame nors laikraštyje, bet „šubravcai“ sukliudė¹¹⁰.

Baigdami „šubravcų“ draugijos apibūdinimą, pažymėsime, kad minėtosios jų satyros ir jų atgarsis Žemaičiuose yra įdomus, kad ir neturįs didelės reikšmės, epizodas susidomėjimo lietuviškaisiais dalykais istorijoje.

c) Filomatai-filaretai

¹⁰⁸ Kod. szubr., p. 224.

¹⁰⁹ Brensztejn, *Paszkievicz*, p. 22;

¹¹⁰ Maciūnas, *Liet. dal. Viln. šubr. satyroj*, p. 21–25.

Vilniaus akademinio jaunimo nepatenkino senosios kartos šaltas racionalizmas bei atsargus tūpčiojimas gyvenime ir sustingusio pseudoklasicizmo laikymasis poezijoje; jį viliojo stiprus jausmas, platūs užsimojimai, kliūtis nugalės jaunatviškas entuziazmas, kurį taip puikiai išreiškė Ad. Mickevičius „Jaunystės odėje“¹¹¹. Veikė tačiau jaunuomenę senosios kartos humaniškos idėjos. Ir jai buvo artimi masoniškieji žmonijos laimės ir asmeninio tobulėjimo idealai. Veikė iš dalies ir vokiečių idealistinė poezija, o gal ir „burschenschaftų“, jungusių vokiečių jaunimą „Tugend, Wissenschaft, Vaterland“ šūkiu, pavyzdys.

Tokioje atmosferoje keli Vilniaus studentai (Ad. Mickevičius, J. Ježovskis, T. Zanas ir kt.) įsteigė 1817 m. slaptą Filomatų Draugiją¹¹², kurios tikslas buvo mokslinis lavinimasis ir pagalba vienas kitam mokslė. Susirinkimuose filomatai skaitydavo poeziją ir referatus iš įvairių mokslo sričių, po to diskutuodavo. Tuo būdu tai buvo tam tikra saviauklos ir lavinimosi kuopelė. Tačiau filomatai nesitenkino kukliu asmeninio tobulinimosi tikslu, traukė juos darbo visuomenės gerovei idealai. Ta kryptimi ir ėjo tolimesnioji filomatų evoliucija. Ir taip pagal 1819 m. pakeistusius įstatus draugijos tikslas buvo ne tik skiepyti jaunimui moralės principus ir tėvynės meilę (*zamiłowanie rzeczy ojczystych*), kelti mokslo pamėgimą ir teikti vienas kitam pagalbą, bet ir „kelti pagal išgales tautos švietimą ir tuo būdu darbuotis krašto gerovei ir naudai“. Taigi tas visuomeninis darbas buvo visų pirma suprantamas kaip švietimo platinimas. Tam, pvz., galvojama apie periodinį leidinį. Sumanymo, deja, nepajėgta įvykdyti. Paskiau filomatai griebėsi versti lenkų kalbą kai kuriuos reikalingus mokslo veikalus, kaip Sulzerio estetiką ir Bioto fiziką. Vėliau planuota bendromis jėgomis versti iš vokiečių kalbos šiek tiek vadovėlių ir taip užkimšti spragą, gana jaučiamą Lietuvos mokyklose. Užsimota plačiai ir entuziastiškai. Atskiri nariai pasidalijo darbą pagal savo specialybes, pvz., T. Zanas pasiėmė aritmetiką, Ig. Domeika fiziką ir t. t. Sudėję pinigų, persisųsdino iš Vokietijos gerų vadovėlių ir ėmėsi versti. Deja, ir čia ne kas tepadaryta, nes per silpnai daugumos temokėta vokiškai. Norėdami padėti studentams išlyginti mokyklose gauto išsilavinimo trūkumus, filomatai organizavo jiems atskirų dalykų paskaitas, iš kurių pasižymėjo J. Ježovskio skaitomas hodegetikos kursas, atkreipęs net ir universiteto dėmesį. Rūpintasi ir liaudies švietimu. Antai, 1821 m. filomatai nupirko 100 egzempliorių J. Chodzkos *Pan Jan ze Świątocy*, kad juos paskleistų tarp valstiečių¹¹³. J. Sobolevskis draugijos susirinkime (1820 IV 28) kalbėjo, kad reikia įtikinti dvarininkus, jog dėl valstiečių laisvės jie nieko nenustosią; šviesdami valstiečius, jie laimėsia jų dėkingumą ir didesnę norą dirbti¹¹⁴. Pagaliau, norėdami sėkmingiau pasidarbuoti krašto gerovei, jie ryžtasi jį gerai pažinti ir tuo tikslu 1821 m. spausdina jau pirmą minėtąją kraštotyrinę anketą.

Filomatų buvo labai negausus būrelis, vos keliolika žmonių. Norėdami savo principams rasti daugiau šalininkų ir tuo veikti platesnę visuomenę, filomatai turėjo prisitraukti savo organizacijon daugiau narių, čia filomatai iškėlė originalią mintį. Jie neatidarė savo draugijos platesniems studentijos sluoksniams, bet steigė jiems naujas draugijas, į kurias įeidavo filomatai ir diriguodavo pagal filomatų vadovybės nurodymus. Apie filomatų egzistavimą šių antrinių, pasakytume, draugijų nariai net nežinodavo. Taip 1819 m. buvo įsteigta Bičiulių sąjunga (*Związek Przyjaciół*), kuriai mintį davė ir įstatus surašė uolusis filomatas Ad. Mickevičius. Tai turėjo būti lyg įžengiamoji filomatų klasė. Sąjungon stoji keli filomatai, kad jai vadovautų; antai jos pirmininkas visada būdavo filomatas. Taip sąjunga buvo visiškai priklausoma nuo jai nežinomų filomatų. Sąjunga greitai augo. 1820 m. jau turėjo 30 narių. Jos uždaviniai iš pradžių ribojosi moksliniu darbu (ji, pvz., pabaigė pačių filomatų pradėtąją kraštotyros anketą). Vėliau, kai buvo įsteigta dar žemesnio laipsnio draugija, vad. filaretai, Bičiulių sąjungai pavesti aukštesni uždaviniai, tarp

¹¹¹ Romantinės nuotaikos skverbimąsi ir įsigalėjimą vaizduoja Jabłońska-Erdmanowa *Oświecenie i romantyzm*.

¹¹² Łucki, *Towarzystwo filomatów*; Pietraszkiewiczówna, *Dzieje filomatów*; Mościcki, *Z Wareckiego świata*; Mościcki, *Promieniści, Filomaci-Filareci*; Mościcki, *Tło historyczne*; Jabłońska-Erdmanowa, *Oświecenie i romantyzm w stowarzyszeniach młodzieży wileńskiej*; Archiwum Filomatów.

¹¹³ Arch. Fil. Korespond. III, p. 357.

¹¹⁴ Łucki, *Towarzystwo fil.*, p. 161.

jų ir filaretų priežiūra. Panašiu būdu filomatai stengdavos patraukti savo įtakon ir kitas studentų draugijas, į jas įstodami ir ilgainiui pasiekdami jų vadovavimo. Taip, pvz., pasielgta su „Towarzystwo Literackie“ 1819 m.

Ypač daug studentų pavyko suburti filomatui T. Zanui į vad. Spindulingųjų draugiją (Towarzystwo Promienistych). Zanas skelbė, kad žmogus tam tikru spinduliavimu veikia aplinką (populiari tuo laiku buvo Mesmerio skelbiama gyvulinio magnetizmo teorija) ir sudaręs apie save atmosferą, patraukiančią ar atstumiančią priklausomai nuo žmogaus moralinio grynumo. Studentų mylimo Zano būdo švelnumas ir draugiškumas, jo skelbiamų minčių originalumas, linksmos gegužinės-pasivaikščiojimai užmiesty su dainomis, deklamacijomis, kalbomis sutraukė nelauktai daug jaunimo. Jį filomatai organizavo į „Naudingos pramogos bičiulių draugiją“ (Towarzystwo Przyjaciół pożytecznej zabawy) ir surašė 15 jų elgimosi taisyklių, kuriose itin pabrėžiama dora, mokslo pamėgimas, gimtojo krašto meilė ir pagaliau draugiškumas, kurį vėl taip išaukštino A. Mickevičius „Jaunystės odėje“. Naujosios draugijos vadovybė, aišku, buvo filomatų rankose. Draugija buvo grynai etinių tikslų, ir rektorius ją įregistravo. Deja, draugija labai trumpai tegyvavo, nes rektorius pabijoję, kad ta plačiai pagarsėjusi gausi draugija neatkreiptų viską įtariančios rusų valdžios akies, tą patį pavasarį savo duotąjį leidimą atšaukė ir draugiją uždarė.

Tačiau filomatai nenorėjo likviduoti taip sėkmingai pradėtojo darbo. Suprasdami, kad viešai studentų draugija negaus leidimo, jie įsteigė iš parinktų buvusių spindulingųjų slaptą Filaretų Draugiją, pradėjusią veikti 1820 m. rudenį. Filaretų programa buvo platesnė už spindulingųjų, nes čia buvo pabrėžiamas ne tik moralinis tobulėjimas, bet ir mokslinis darbas, mokslinė pagalba vienas kitam. Tuo tikslu filaretų draugija buvo padalyta į 4 skyrius pagal 4 fakultetus. Filaretų buvo apie 170. Jų draugijai vadovavo, jiems to nežinant, taip pat filomatai.

Nesitenkindami veikimu tarp studentų, filomatai bandė steigti analogiškas organizacijas provincijoj, pvz., Mickevičius Kaune. 1823 m. daromi tikrai grandioziški planai. Planuojama kurti didžiulę organizaciją, apimančią visą Lietuvą ir Rusę. Tikslas buvo stiprinti visuomenę moraliai ir kultūriškai, kelti kraštą ekonomiškai, o tolumoje švietė valstybinės nepriklausomybės idealas¹¹⁵. Politika, tiesa, nefigūravo filomatų įstatuose; ten net pažymėta, kad draugija religinių ir politinių klausimų niekad nesiliesianti. Tačiau faktiškai filomatų-filaretų kalbose ir poezijoje laisvės šūkiu dažnai buvo keliami. Pvz., filaretas S. Makovieckis kalbėjo (1821 IV): „Politiniai interesai ir valdžia, kurios priklausome, regimai įtikina, kad glaudus draugiškumas ir jaunimo susibūrimas į vieną kuopą yra būtinais reikalingas, kad progai pasitaikius, pasiduodami broliškas rankas, jungdami delną su delnu, galėtume pajudinti mūsų tėvynę ir atstatyti mūsų senąjį būvį“¹¹⁶. Em. Stanevičius, vėliau 1831 m. sukilimo dalyvis, sakė, kad nereikia ribotis tik mokslinė veikla. „Tokia jau, matyti, yra laiko dvasia, kad viskas siekia laisvės... mūsų jungas yra per daug naujas, kad jo sunkumo nejaustume.“¹¹⁷ Arba štai posmas iš filomato J. Čečioto eilėraščio (1823): „O tu, žeme nelaimingoji! Kur dabar tavo gynėjai? Kada gi tavo derlioji dirva išvys laisvės saulę.“¹¹⁸ 1823 m. rusų valdžia susekė tą Vilniaus studentų draugiją, ją likvidavo ir 1824 VIII 14 caro patvirtintu sprendimu jos narius nubaudė kalėjimu ir ištėmimu. Filomatų-filaretų bylos garsas nuaidėjo visame krašte. Kilo mokinių persekiojimas Kražiuose¹¹⁹, Kėdainiuose ir kt. Griebtasi represijų prieš universitetą, pakeistas rektorius, studentams įvesta griežta drausmė. Vis dėlto, nors studentija ir nebegalėjo burtis į tokias organizacijas, tačiau filomatų-filaretų idėjos ir toliau dar veikė Vilniaus jaunimą.

Mums dar įdomus yra filomatų-filaretų draugijos santykio su lietuvių klausimas. Reikia iš karto pasakyti, kad tai buvo lenkiška patriotinė organizacija. Antai filomatas Ig. Domeika savo atsiminimuose

¹¹⁵ Kaip lojalių iš pradžių filomatų augo ir stiprėjo rusams priešinga nuotaika, plg. Jabłońska-Erdmanowa *Oświecenie i romantyzm*, p. 88–97. Vėliau filaretų politinės pažiūros jau aiškiai išsikristalizavo.

¹¹⁶ Łucki, *Towarzystwo fil.*, p. 265.

¹¹⁷ Jabłońska-Erdmanowa, *Ośw. i rom.*, p. 136.

¹¹⁸ Łucki, *Towarzystwo fil.*, p. 420.

¹¹⁹ Brensztein, *Bracia czarni; Janulaitis, Juodieji broliai*.

apie filomatus rašo, kad jų svarbiausias tikslas buvęs „krašto gerovė, senoji Lenkija, lenkų tautiškumo ir charakterio išsaugojimas“¹²⁰. T. Zanas viename draugijos susirinkime (1822 IV 4), priimant naujus narius, skatino, kad jie geriau savo kraują išlietų, negu liautųsi būti lenkai, kurie siekia savo išplėstos reikšmės, garbės ir laimės¹²¹. Iškeltina dar viena charakteringa smulkmena. Filomatų sudarytoje kraštotyros anketoje, išskaičiuojant krašto gyventojus (lenkus, vokiečius, rusus, totorius, žydus, karaimus ir čigonus), apie lietuvius neužsimenama. Taigi jų, matyti, nėra neliudyta atskira tautybė, nors jie ir matė, kad lenkų kalba yra svetima lietuvių liaudžiai. Apie lietuvių taip, kaip ją suprato Daukantas, Poška ir kt., nerasime kalbant filomatų korespondencijoje, kalbose, įstatuose, rašiniuose, poezijoje (*Archiwum Filomatów* paskelbtuose). Lietuvio sąvoka jiems teturėjo istorinę geografinę prasmę. Pvz., filomatas Anupr. Petraškevičius (Pietraszkievicz) rašė iš Varšuvos (1820) savo draugui, kad Varšuvos universitetą lanką trys studentai iš Balstogės; daugiau lietuvių čia jis nežinąs¹²².

Nors filomatų-filaretų (bent daugumos) tautinė sąmonė ir buvo lenkiška, tačiau jie mylėjo Lietuvą (platesne istorine prasme) kaip savo gimtąjį kraštą, rūpinosi jos gerove, domėjosi jos praeitimi, kurios grožį filomatas Ad. Mickevičius taip puikiai parodė savo poezijoje. Tremtinys filaretas Kipr. Daškevičius, kilęs iš Slanimo apskr., taigi gudų krašto, rašė 1828 II 24 iš Maskvos: „...kai išgirdau lietuviškai dainuojant, širdis sudrebėjo ir kvapo pritrūko krūtinėje... Nors lietuviškai nesuprantu, bet širdis nujaučia, pažįsta kas savo.“¹²³ Stengdamiesi pažinti savąjį kraštą, filomatai kreipė dėmesį ir į etnografinius dalykus. Jų instrukcijoje, pvz., nurodoma, kad „reikia atkreipti dėmesį į drabužius, gyvenamus būstus, savybes, kai kuriuos pritarus, į kalbą, ... tam tikrų dienų metuose papročius“. Visa tai turėjo atkreipti dėmesį ir į lietuvius. Antai Ad. Mickevičius nurodo, kad kai kuriems savo veikalams naudojęs lietuvių dainomis. Filaretas Emerikas Stanevičius spausdino keliolika lietuvių dainų (*Tygodnik Wileński*, 1819–1822). Em. Stanevičių Poška nurodo P. Köppenui kaip lietuvių literatą. Be to, yra žinių, kad Em. Stanevičius yra palikęs lietuviškų raštų¹²⁴.

Ne visai aiškus yra klausimas dėl S. Daukanto santykių su filaretais. Per pirmąjį tardymą (1822 m.) pas filomatą T. Lozinskį rastame 1820–1821 mokslo metų studentų sąrašė kai kurios pavardės, jų tarpe ir Daukanto, buvo atžymėtos; Lozinskis aiškino, kad jis atžymėjęs kiekvieno fakulteto stropesnius studentus¹²⁵. Galimas dalykas, kad tai buvo numatyti kandidatai į filaretus. Turimame filaretų sąrašė¹²⁶ Daukanto pavardės nėra. Kad ir negalime tvirtinti Daukantą buvus filaretą, tačiau jo literatūrinėje veikloje pastebime filomatiškų-filaretiškų idėjų, būtent tą norą tarnauti krašto gerovei, dirbti savo tautiečių švietimui, užuojautą valstiečiams. Ypač prisimintinos yra šia proga Daukanto pastangos sukurti lietuviškų vadovėlių. Visa tai artina Daukantą su filomatais-filaretais, nors ir neleidžia spręsti, kad jo veikla būtų kilusi tik dėl filaretų įtakos.

Gal būtų galima rasti filomatiškų idėjų atgarsio ar net įtakos ir kitiems Vilniaus studentams, susirūpinusiems tuo laiku pateikti lietuviškajai liaudžiai nemažai knygelių. V. Biržiška iš bibliografijos duomenų sprendžia, kad tarp Vilniaus studentų ir jiems artimų žmonių buvusi tam tikra grupė, kuriai rūpėjo lietuvių liaudies švietimas¹²⁷. Ypač pažymėtini mūsų raštijoje 1823 ir 1824 metai.

1823 m. S. Stanevičius išspausdino ištrauką iš M. Daukšos pamokslų, K. Lhomondo (Lomono) šv. istoriją, knygėlę *Apey darima walge ysz kiarpu Islandu*; Kun. Kiprijonas (ar stud. Kajetonas)¹²⁸

¹²⁰ Mościcki, *Z fil. świata*, p. 83.

¹²¹ Łucki, *Towarzystwo fil.*, p. 364.

¹²² Arch. Fil. Korespond. III, p. 91.

¹²³ Biržiška M., *Žemaitis Šemeta*, p. 91.

¹²⁴ Encykl. powsz. Orzełbr., 1866 XXIV, p. 954.

¹²⁵ Wasilewski, *Promieniści, filareci i zorzanie*, p. 202.

¹²⁶ Łucki, *Towarzystwo fil.*, p. 458–461.

¹²⁷ Biržiška V., *Lietuv. knygos augimo etapai*, p. 23–24.

¹²⁸ Knygutės antraštėje pažymėta, kad ji išversta „ant lezuwio Letuwiszkay-Žemaytiszko par Kunigo Cypriono Juzapo Niezabitawski“.

Tačiau jau iš seno tas vertimas buvo laikomas Kajetono Nezabitauskio darbu.

Nezabitauskis knygelę apie bites; kun. J. Rupeika *Joną iz Swistoczes*¹²⁹; kun. K. Vizgirda *Biblije diel wajku*, kun. V. M. Vilmikas *Žemaitiškos kantičkos* III laidą; tais pačiais metais dar išėjo Svėdasų klebono M. Smolskio (tiesa, vargu ar turėjusio sąryšio su minėtais leidiniais) *Uwogos apie iżganima duszios*.

1824 m. Kaj. Nezabitauskis išleido iliustruotą lietuvišką elementorių (ilustracijas parūpino kun. S. Čerskis^{129a}); ten pasako ketinąs dar „paraszity Apey Darzus Waysynius arba sodnus“ ir *Dziennik Wileński* paskelbė lietuvių bibliografijėlę; S. Daukantas, 1822 parašęs (gal tik pradėjęs rašyti) *Darbus senuju Lituwui yr Žemaycziu*, išverčia Fedro pasakėčias; kun. V. M. Vilmikas ketina išleisti A. Strazdo ir R. Aleknavičiaus dainas; J. Polovinskas išleidžia katekizmą „dla ludu žmudzkiego“*.

1825 m. jau nebeapsirodo nė vienos naujos knygos. Iš to V. Biržiška norėtų daryti išvadą, „kad anas ratelis organizuotai veikė tik 1822–1823, o gal ir 1824 m.“¹³⁰

Žaltys (M. Davainis Silvestraitis) paskelbė *Vienybėje Lietuvininkų* 1892 Nr. 37 žinutę: „Girdėjau pasakojančius, kad Daukanto laike tarpe Vilniaus universiteto studentų pirm 1831 m. buvo lietuviškoji draugystė. Rašė jie lietuviškai noveles, eilės, darė susirinkimus.“ Mes neturime jokių tikrų duomenų spręsti, kad studentų tarpe būtų buvusi kokia lietuviška literatinė organizacija, tačiau tų lietuvių literatų darbe, kaip jau matėm, galima pastebėti tam tikro organizuotumo. S. Stanevičius savo 1823 m. parašytoje „Žemaičių šlovėje“ pažymi Vilnių „apsėdusių“ žemaičių „tykra sutaryma“. Vienas to laiko atsiminimų autorius sako, kad atskirų provincijų studentai jautę tam tikrą skirtingumą, pvz., žemaičiai gyvenę ir noriai rinkęsi skyrium¹³¹. Pažymėtina, kad ir kai kurie filomatai galvojo organizuoti studentus pagal jų kilimo vietą; antai, Pr. Malevskis rašo Mickevičiui (1820): „...netinka skirstyti asmenis pagal tavo projektą, žiūrint jų gimimo vietų.“¹³²

Kad ir kaip ten pagaliau būtų, betgi su filomatų-filaretų veikimu pakilusioji Vilniaus studentijoje idealistinė atmosfera turėjo atsiliepti ir anam trumpalaikiam lietuvių raštijos suklestėjimui.

3. LIETUVIŠKASIS ŽEMAIČIŲ SAJŪDIS

Lietuviškajam XIX a. pradžios sąjūdžiui yra charakteringas susirūpinimas lietuvių kalba, pastangos kurti lietuvišką literatūrą, savojo krašto ir ypač jo praeities tyrinėjimas, vėliau ir domėjimasis lietuvių tautosaka (ypač dainomis). Tačiau tasai sąjūdis ne visoje Lietuvoje vienodai pasireiškė. Visur maždaug lygiai pastebime gal tik susidomėjimą Lietuvos istorija. Pvz., ją tyrinėjo su tam tikru užsidegimu gardiniečiai prof. Ig. Onacevičius ir stud. A. Hlebovičius, lydietis T. Narbutas ir jo pusbrolis Justinas, raseiniškis D. Poška ir daug kitų; poezijoje jos grožį parodė naugardėlietis Ad. Mickevičius, kaunietis F. Bernatavičius ir kt. Tai yra visai suprantama, nes Lietuvos istorija buvo jų visų gimtojo krašto istorija. Tačiau lietuvių kalba nebebuvo jų visų gimtoji kalba. Retai kuris iš jų buvo kiek tos kalbos pramokęs. Todėl jų daugumai ir negalėjo rūpėti lietuvių kalbos gaivinimas¹³³, lietuviškos literatūros kūrimas. Visa tai

¹²⁹ Galimas dalykas, kad ir čia bus galėję būti panašiai kaip su knygele apie bites: būtent, knygelę bus išvertęs, koks Vilniaus studentas, o Kupeika tebus davęs lėšų jai išleisti. Pažymėtina, pvz., kad prie šios knygutės pridėtas tas patsai Poškos verstasis Osinskio ketureilis, kurs yra ir Kaj. Nezabitauskio elementoriuje. Be to, Rupeika, nors ir steigė Šeduvoje mokyklą, neturėjo, anot T. Dobševičiaus, didesnių gabumų ir aukštesnio išsilavinimo (*Dobszewicz Wspomnienia*, p. 138). Neigiamai ji charakterizuoja ir Valančius, *Pastabos pačiam sau*, p. 46.

^{129a} *Lietuv. Encikl.* V, p. 1120.

* *Dla ludu žmudzkiego* (lenk.) – žemaičių žmonėms. (Red.)

¹³⁰ Biržiška V., *Liet. kn. a. etap.*, p. 24. I tą ratelį reiktų įtraukti ir kun. A. Savickį, kurs tuo metu vertė Tomo Kempiečio *Kristaus sekimą*; 1829 m. išspausdinto vertimo pratarmėje Savickis rašo: „Pabengiau zszgulditi metuose 1825“ (Sawickis-Tamoszius a Kempis, *Apej sekima Chrystusa*, p. IV). Savickio bendravimą su kitais lietuvių literatais rodo kad ir tai: knygutėje paskelbtame prenumeratorių sąrašė matome S. Stanevičių, užsisakijęs 5 egzempliorius, V. M. Vilmiką – 10 egz., M. Valančių – 2 egz.

¹³¹ Biržiška M., *Liet. lit. Viln. un-to metu*, p. 217.

¹³²

¹³³ Pažymėsime, vis dėlto, kad toksai T. Narbutas rūpinęsis gauti savo gimtinėje parapijoje lietuvių kunigą. Plg., *Daukanto laiškai*, p. 691 (Janulaičio pastabos).

jiems galėjo turėti tik tam tikro mokslinio intereso, pvz., jie pažymėdavo lietuvių kalbos svarbą istorijai, kartodavo nuomonę, kad lietuvių kalba esanti graži, kartais paskatindavo tikruosius lietuvius domėtis savo kalba (pvz., J. Lelevelis ir kt.). Kas kita žemaičių literatai, kurie lietuvių kalbą laikė gimtąja kalba, kuriems lietuviškoji literatūra buvo savas reikalas. Taigi Žemaičiuose minimasis sąjūdis pilniausiai ir, pasakytume, lietuviškiausiai pasireiškė.

Pasvarstykime, ar galima to meto Žemaičių literatų veiklą vadinti sąjūdžiu.

Galbūt kiekviename kultūriniame sąjūdyje galime pažymėti tris dalykus: 1) visų pirma turi būti didesnis veikėjų skaičius, nes vienas ar du žmonės sąjūdžio nesudaro; 2) sąjūdžio dalyvius jungia kokie nors bendri kultūriniai interesai, bendros idėjos, kurios išsiskiria iš prieš tai einančios gadinės inertškumo, taigi turi tam tikro naujumo, originalumo; be to, jos paprastai skelbiamos su tam tikru uolumu, kartais net entuziastiškai; 3) sąjūdžio dalyviai turi bendrauti. Kaip tik tas žymes pastebime ano meto Žemaičių bajorijos (žinoma, dalies; be to, buvo ir valstiečių kilimo literatų) kultūriniame gyvenime.

Visų pirma čia randame ne visai mažą skaičių lietuvių rašytojų ir žmonių, susirūpinusių lietuvių kalba, tyrinėjusių savąjį kraštą ir jo praeitį, rankiojusių tautosaką. Vieni iš jų turime apšiai poezijos ir kitokių raštų (pvz., D. Poškos), kitų vos vieną kitą poezijos nuotrupą (pvz., J. Kobeckio, vysk. J. Giedraičio ir kt.) ar šiek tiek biografinių žinių (pvz., kalbininko L. Uvainio), pagaliau apie trečius težinome tiek, kad jie buvę lietuvių literatai (pvz., D. Poška, pranešdamas P. Köppenui apie rašytojus, „kurių veikalai nors dar neišspausdinti, tačiau yra jų tautiečiams žinomi“¹³⁴, mini Šiaulių apskr. teisėją Juozą Savickį, Skaudvilės kleboną Juozą Varkolevičių, kurių raštų mes neturime). Štai visos tų literatų pavardės (pridedame čia ir studentus žemaičius, kad ir kai kurie iš jų išsikėlė vėliau iš gimtojo krašto): D. Poška, A. Klementas, L. Uvainis, J. Savickis, J. Kobeckis, A. Liutkevičius, Vl. Gadonas, M. Gadonas, Rimkevičius¹³⁵, vysk. J. Giedraitis, kun. A. Savickis, kun. K. Vizgirda, kun. J. Varkolevičius (L. Juzevičius sakosi turėjęs jo poemos rankraštį „Šveisk boba ridiką“¹³⁶), kun. V. M. Vilmikas (pasak L. Juzevičiaus, „rodem ze Žmudzi“¹³⁷), kun. J. A. Pabrėža, kun. K. Kasakauskis, kun. B. Gailevičius, kun. D. Mogėnas, S. Valiūnas, Kajetonas ir kun. Kiprijonas Nezabitauskiai -Zabičiai, S. Stanevičius, Pr. Zatorskis, gr. J. Plateris, S. Daukantas ir kt.

Įdomu, kad kitose Lietuvos dalyse tuo metu terandame vos vieną kitą lietuvių literatą. Rytų Lietuvoje tuo laiku darbuojasi žinomasis kun. A. Strazdas ir Svėdasų klebonas M. Smolskis, išleidęs vieną religinio turinio knygutę. Pietų Lietuvoje tuo laiku gyveno Slavikų klebonas Rapolas Aleknavičius, nežinomų lietuviškų dainų autorius (V. Biržiška spėja ji parašius žinomąją dainą apie Medekšos žuvimą¹³⁸). Pažymėtina, kad R. Aleknavičius ir Strazdas bus turėję tam tikro kontakto ir su platesniu juo lietuvišku to meto literatūriniu sąjūdžiu. Antai K. Nezabitauskis, duodamas savo elementoriuje lietuvių knygų sąrašą, rašo: „Daynas arba Daynuszkas sudėtas par K. Drazdauską yr K. Rapolą Olechnawiczia bus yszduotas par kunigą W. M. Wilmika“. Didelės įtakos Žemaičių literatams turėjo lietuvių kalbos išaukštintojas ukmergietis kun. Ks. Bohušas; tačiau jis nuo 1804 m. apsigyvenęs Varšuvoje, tiesioginio kontakto su Žemaičių literatais nebus turėjęs. Artimiau bendravęs su studentais žemaičiais bus lietuviškų dainų rinkėjas naujamiestietis¹³⁹ (Upytės apskr.) stud. Em. Stanevičius.

Peržvelgę to laiko lietuvių literatus, matome, kad tik Žemaičiuose randame nemažą jų skaičių, reikalingą bet kuriam kultūriniam sąjūdžiui.

Pastebime ir tam tikrą kultūrinių interesų bendrumą. Tuos Žemaičių literatus jungė gimtosios kalbos pamėgimas, susirūpinimas jos dailinimu bei tyrinėjimu, noras sukurti ta kalba literatūrą, didžiavimasis

¹³⁴ Keppen, *O proischoždenii*, p. 104.

¹³⁵ Kai kurių spėjamų Šimkevičiaus biografijos žinių pateikia Biržiška V. *Nežinomi sen. liet. tekst.*, p. 61–62

¹³⁶ Juzevicz, *Wiadomości Biograficzne*.

* *Rodem ze Žmudzi* (lenk.) – kilęs iš Žemaitijos. (Red.)

¹³⁷ *Ibidem*.

¹³⁸ Biržiška V., *Než. sen. liet. tekstai*, p. 23.

¹³⁹ Plg., Em. Stanevičiaus, Pasisakymą filaretų bylos tardymo komisijai – Rankr. VUB T XIX 11/68.

savo garbinga praeitimi ir t. t. Visa tai buvo nauja mūsų kultūros ir literatūros istorijoje. Kaipgi skiriasi XIX a. pradžia nuo XVIII a., tų lietuviškos dvasios ir apskritai kultūros nuopuolio laikų! XVIII a. lietuviškų raštų kalboje knibždėte knibžda aibės makaronizmo**, o XIX a. susirūpinama kalbą gryninti, dailinti, turtinti, norima parodyti, kad toji paniekintoji muzikų kalba yra graži ir tinkanti literatūrai ne blogiau kaip kitos seniai išlavintos kalbos. Ir taip XVIII a. pakako negudrių *Bromos atvertos ing viečnastį* pasakojimų, dabar gi S. Daukantas lietuviškai rašė (1822) Lietuvos istoriją. XVIII a. tenkintasi neprašmatniomis „Balso širdies“ ar „Pėdelio miros“ giesmėmis. Dabar stengtasi sukurti pasaulietišką lietuvių poeziją: sekdami lenkų klasikinės poezijos pavyzdžius, Žemaičių bajorai rašinėja odes, idiles, poetinius laiškus, satyras... Koks vėl milžiniškas skirtumas, palyginus su XVIII a.! Tada šiaip taip sugebėta išversti kokią giesmę iš lenkų ar lotynų kalbos, o dabar siekta poezijos viršūnių, kokiomis laikyta klasicizmo gadynėje romėnų rašytojai, ypač gi Vergilijaus *Eneida* (ją vertė lietuviškai D. Poška). XVIII a. nesidomėta lietuvių kalba ar net ji niekinta, o dabar vis labiau imta kelti gimtosios kalbos meilę. Ryškėjo ir tautinis jausmas. Antai Valiūnas rašė Poškai: „Mes... sava kelu biegiam ir jog gimieim Žiamajtejs neiszsižadiekiam.“ Ir štai, kai, pvz., Vilniaus „šubravcai“ pašiepia Baublį, pasipiktina ne tik Poška, bet ir kiti Žemaičių bajorai.

Tą Žemaičių patriotinį sąjūdį sintetiškai atvaizduoja S. Stanevičius savo žinomojoje „Žemaičių šlovėje“. Prisimena laikus, kada tauta „užmyrsa kalba sava yr užmyrsa kumy buwa“. Tačiau „ką amžey pagadyna cziesas ira sutaysity“. Taigi „szłowy wysus sujudyna giara tiewiszkey darity“. Sukrunta Žemaičiai: „Tarp Żemaycziu wys atgyja garbie tiewu yr liżuwys.“ Prisimena gimtosios praeities garbę, kreipiasi į Rimgaudą, Mindaugą, Gediminą, Algirdą ir Kęstutį („sweyk’s Ryngaude musu tiewe!“). „Buwot ligszioł užmyrszyme del dauguma nepritelu, sztay Żemaycziu surynkyme szłowy jusu prysykiely.“ Jų garbė „lyjnksmyn’ mumys nunay“. Tokiu būdu „szwysy sauly užtekieje“, o „szymtabalsys garsas“ paskelbė, kad „Lituwos senas gymynes prażuwyme sweykas lyka“.

Toje odėje S. Stanevičius išreiškė ne tik savo, bet ir daugelio kitų jausmus. Stanevičiaus eilių leidėjas, kažkoks J. J. W. *Lituwys Nu Szwentos upes kraszta*, pratarė (Raszita Wyłkmergiej’ M. 1828) pasisako: „...Szłowe Żemaycziu... kurę yr man Lituwiuy skaytant, saldu rodies’ yr teysyngay kayp ten paraszita ir’, prasydziugau.“

Randame Žemaičiuose ir trečią esminę bet kurio kultūrinio sąjūdžio žymę – bendravimą. Pastebime čia literatūrinio gyvenimo užuomazgą. Žemaičių literatai, parašę ką, siuntinėja vieni kitiems, duoda nurodymų, prašo pataisymų. Antai J. A. Giedraitis, kunigaikštis ir vyskupas, siunčia savo lietuviškus poezijų vertimus daug žemesniam už save visuomeninės padėties atžvilgiu Raseinių teismo sekretoriui D. Poškai ir džiaugiasi gavęs iš smulkaus bajorėlio A. Klemento lietuviškus sveikinimus. Klementas, iš pradžių sveikinęs savo gerbiamąjį vyskupą lenkiškai, vėliau siuntinėja lietuviškus sveikinamuosius eilėraščius, nes „Kayp Wiskupuu Żemayciu, tayp prider musisz kay Aduoti Donie tikra, bet ne iau Linkisz kay“. Telšių apskr. teisėjas Jonas Kobeckis siunčia Giedraičiui lietuvišką humoristišką eilėraščių apie Pilsudskaitės vestuves; Kobeckiui panašaus pobūdžio eilėraščių atsako D. Poška¹⁴⁰. Siuntinėjo Giedraičiui lietuviškus eilėtus laiškus ir kun. A. Savickis. Jo eilių rinkinyje¹⁴¹ randame ilgus eilėraščius: „Pawasarys su Pawinszawone Wiskupa“ ir „Zyma, su parsergieimu kunigaikszcze Wiskupa Żemaycziu“.

Rašė Savickis tokias eiles ir kitiems, pvz., satyra „del kunigą Gaylewiczės Aficyoła Żemaycziu. Met. 1829“, satyra „arba Pryszykalbieims pry Wyskupo Kłągiewiczės metusi 1829 raszyta“. S. Stanevičius rašo, kad D. Poška ir Giedraitis ilgesnį laiką korespondavo tarpusavy lietuviškai¹⁴². Tai yra labai įdomus faktas, nes korespondencijoje lietuvių literatai vartodavo lenkų kalbą, pvz., Stanevičius rašo (1826 II 7) Poškai

** Makaronizmas – svetimos kalbos žodis arba posakis, nepakeistu pavidalu mechaniškai įterptas į kalbą. (Red.)

¹⁴⁰ Medega S., *Daukanto biografijai*, p. 40–41.

¹⁴¹ Rankr. VDUB N F 143.

¹⁴² Stanevičiaus laiškas T.Narbutui 1836 IV I6 (nuorašas pas M. Biržišką)

lenkiškai. Juk dar net daug vėliau toksai lietuvių kalbos žinovas, koks buvo vysk. M. Valančius, į lietuviškus M. Akelaičio, A. Ugianskio laiškus atsakinėjo ne lietuviškai, o lenkiškai¹⁴³. Ir iš viso Giedraičio vaidmuo čia iškeltinas, nes jis savo aukšta padėtimi ir autoritetu suteikė tam lietuviškam literatūriniam sąjūdžiui tam tikro moralinio svorio Žemaičių bajorų akyse.

Viena iš centrinių to sąjūdžio figūrų buvo Dionizas Poška. Jis buvo gerbiamas dėl savo mokytum, palyginti su kitais Žemaičių bajorais, dėl nusimanymo apie lietuvių kalbos dalykus, dėl išgarsėjusių Baublį rinkinių. Turėjo jis imponuoti kitiems bajorams ir savo santykiais su žinomais mokslo žmonėmis (T. Čackiu, prof. J. Leleveliu, prof. J. Loboika ir kt.; pastarasis buvo bent porą kartų aplankęs Pošką), kurie jam kartais ir viešai laikraščiuose padėkodavo. Pvz., prof. J. Loboika straipsnyje apie Žemaičių milžinkapius (1823) rašė: „Drauge laikau savo pareiga viešai pareikšti nuoširdžią padėką gerbiamajam ponui Dionizui Paškevičiui, buv. Raseinių raštininkui, kurs man jau suteikė daug dėmesio vertų palaikų (*zabytków*) ir tyrinėjimų.“¹⁴⁴

Nenuostabu taigi, kad Poška, anot S. Stanevičiaus pasakėčių leidėjo, buvo „garsyngas par wisus Żemayczius yr garbyngas, kaypogy mokitas wiras“. Spausdintoje Kražių gimnazijos 1822 m. viešųjų egzaminų programoje pažymėta, kad iškilmėse šalia kitų dalyvavo „žinomi mokslo pamėgimu“ L. Uvainis ir D. Poška¹⁴⁵. Jau buvo nurodyta, kad vysk. Giedraitis siuntė jam ištaisyti savo lietuviškus eilėraščius. A. Puzirevskis prašo atsiųsti lietuviškos poezijos. J. Radzevičius ramina jį dėl „Šubravcų“ pašaišos. Kažkoks B. P. atsiunčia eiliuotą Baublį gynimą (*Obrona Baublisa*) nuo „šubravcų“ satyros. Maldingasis Kretingos bernardinus J. A. Pabrėža brangina Pošką dėl jo rūpinimosi lietuvių kalbos tobulinimu¹⁴⁶. Žinome vėl keletą vadinamųjų poetinių laiškų (pseudoklasikų mėgiamas žanras), skirtų Poškai: S. Valiūno „Raszantem lietuwiszka žodini“, „Gromata Szymkiewiczios pry Dyoniza Poszkiewiczios“, kun. A. Savickio satyra „del Dyoniza Poszkewiczės“. Ir patsai Poška parašė ne vieną tokį eiliuotą laišką, pvz., „Pas Leoną Uwajnia“, „Gromata pas Tadeusza Czackia“, „Pas Jomilestas Daugalia Mikola Zaleskia Storastas Szwentyszka“; tos pat rūšies yra ir Poškos eilėrašties, Bohušo ir Lelevelio garbei skirtas.

Žinojo apie Pošką ir Vilniaus studentai, lietuvių kalbos mylėtojai. S. Daukantas jį pagarbiai vadino „garbingas daynius yr pirmasis raszitos Žiamaicziu kalbu Jomilesta Poszka“¹⁴⁷. S. Stanevičius 1826 II 7 rašytame laiške ragino Pošką parašyti mirusio caro Aleksandro garbei lietuviškas eiles, nes „tikrai niekas be Tamstos neatsiras“¹⁴⁸. Tai nebuvo vienintelis ir pirmasis jo laiškas Poškai: nurodo, kad apie save nerašęs, nes apie tai jau rašęs ankstesniame laiške. Ir taip, pvz., iš Poškos žodyno galima spėti, kad Poškai buvo žinoma Stanevičiaus pasakėčia „Arklys ir meška“ dar prieš Stanevičiaus pasakėčių išspausdinimą¹⁴⁹. Stanevičiaus kolega gr. J. Plateris, kurs taip pat tyrinėjo lietuvių kalbą ir istoriją, kreipiasi į Pošką laišku, klausdamas patarimo apie lietuvių kalbos gramatikos ir žodyno sudarymą. Ypač gerai pasipažino su Poška stud. K. Nezabitauskis. Laiške (1826) Leleveliui Poška vadina K. Nezabitauskį savo bičiuliu ir kaimynu¹⁵⁰. Nezabitauskis aprašo Poškos Baublį rinkinius (*Dziennik Wileński*, 1823 II), spausdina Poškos „Rozmyślania wieśniaka rolnika“ (*Dziennik Warszawski*, 1829) ir t. t. Kad tarp Poškos ir Nezabitauskio buvo artimi santykiai, rodo ir tas faktas, kad Poška testamente užrašo Nezabitauskiui savo lietuviškus rankraščius¹⁵¹.

Kad ir stinga mums daugiau medžiagos (pvz., neperdaug teturime tų Žemaičių literatūrai raštų, korespondencijos, net biografinių žinių), vis dėlto iš cituotųjų užsilikusių dalykų galime spręsti, kad

¹⁴³ Maciūnas, *Ugianskis*, p. 522.

¹⁴⁴ Łoboyko, *Groby olbrzymie*, p. 157.

¹⁴⁵ Brensztejn, *Filomata w Krożach*, p. 345.

¹⁴⁶ Biržiška V., *Lietuv. bibliografija IV*, papild. N 464c.

¹⁴⁷ Daukantas, *Darbay*, p. 33.

¹⁴⁸ Biržiška V., *S. Stanevičiaus biograf. medžiaga*, p. 171.

¹⁴⁹ Plg. Biržiška M., *Iš D. Poškos raštų*, p. 283.

¹⁵⁰ Brensztejn, *Paszkievicz*, p. 81.

¹⁵¹ Brensztejn, *Paszkievicz*, p. 42.

Žemaičiuose būta gana gyvo literatūrinio bendravimo. Taigi konstatuojame vėl vieną žymę, leidžiančią teigti, kad Žemaičiuose tuo laiku buvo tam tikras lietuviškas kultūrinis sąjūdis.

Ieškodami to sąjūdžio pagrindų Žemaičiuose, visų pirma turėsime pažymėti, kad ir čia veikė tos pačios sąlygos kaip ir visoje Lietuvoje, būtent: kultūrinė krašto pažanga, kuri, kaip matėme, didžia dalimi parėjo nuo švietimo organizacijos tobulėjimo. Žemaičiuose buvo palyginti daug mokyklų. Anot T. Dobševičiaus, čia „kiekvienas gyventojas turėjo tada pašonėje parapiinę mokyklą, o aukštesnes mokyklas ne toliau, kaip už dviejų ar trijų mylių. Mokinio išlaikymas taip mažai tekaštavo, jog ne tik dvarininkas ar ekonomas, bet net činšininkas ir valstietis įstengdavo leisti savo vaikus mokyklon. Tikrai, mokinių skaičius buvo didelis... Aukštesniosios mokyklos, nors taip arti viena kitos būdamos, turėjo vidutiniškai po 500 mokinių¹⁵². Telšių mokyklų garbės globėjas Vl. Gadonas savo raporte su pasigyrimu rašė, kad Telšių apskrityje 1825 m. buvo 1760 mokinių, taigi beveik vienuoliktoji dalis visų 19485 mokinių, kurie tais metais lankė Vilniaus mokslo apygardos mokyklas¹⁵³. 1822 m. Žemaičiuose (tada vad. Žemaičių kraštą sudarė 3 apskritys, kurių rytinė siena siekė Nevėžį)¹⁵⁴ buvo 8 vidurinės mokyklos (visoje Vilniaus gubernijoje buvo 15), būtent: Raseinių apskrityje 4 – Kražiuose, Raseiniuose, Kėdainiuose ir Dotnuvoje, Šiaulių ap. 2 – Padubysyje ir Kolainiuose, Telšių ap. 2 – Telšiuose ir Kalvarijoje¹⁵⁵. Žinomiausia iš jų buvo Kražių gimnazija. Įsteigta ji buvo dar 1616 m. Iki 1773 m. ji buvo jėzuitų rankose. Rusai, užėmę Lietuvą, atidavė Kražių mokyklą vienuoliams karmelitams, o 1817 m. ją perėmė savo tiesioginė žinion Vilniaus universitetas, pakeldamas ją į gimnazijos laipsnį. Kražiuose mokėsi ne vienas iš mūsų literatų, pvz., D. Poška, S. Stanevičius ir kt. Mokyklų vizitatorius J. Chodzka 1822 m. raporte labai išgyrė Kražių gimnaziją: ji ne tik viršijanti visas Žemaičių mokyklas, bet ir visoje Vilniaus apygardoje galinti būti laikoma pavyzdine¹⁵⁶. Kražiai buvo, anot I. Bušinskio, lyg ir „Žemaičių švietimo lopšys“¹⁵⁷. Filomatas J. Ježovskis rašė A. Mickevičiui (1820 VI 3), kad Kražiai turį sugėdinti kauniečius; antai kražiečiai ketiną steigti spaustuve, savo lėšomis išlaiką mokinių gydytoją ir kitaip remią mokyklą¹⁵⁸. Prie gimnazijos buvo čia rengiami teatro vaidinimai¹⁵⁹.

Pasiekdavo žemaičiai ir Vilniaus universitetą. Antai 1822–1823 m. studentų sąrašė¹⁶⁰ sužymėti 826 asmenys, iš kurių 58 kilę iš Žemaičių apskričių. Čia dar galima pridėti 20 studentų klierikų, kurių kilimo vieta sąrašė kad ir nenurodyta, bet kurie, kaip ten pat pažymėta, buvo išėję elementarinį mokslą Žemaičių mokyklose. Iš viso tad tais metais buvo ne mažiau kaip 78 studentai iš Žemaičių krašto, taigi daugiau kaip 9 % viso akademinio jaunimo. Atsimeriant dar, kad ne vienas Vilniaus inteligentas buvo iš Žemaičių kilęs, – bus suprantama, kodėl S. Stanevičius galėjo rašyti: „Macziau Wilniu szauna miestą, sena mokslu giwenyma, nu Žemaycziu be apsiesta.“ Taigi būta ir tam tikro, pasakytumėm, asmeninio kontakto su Vilnium, palengvinančio ivairių kultūrinių idėjų sklidimą iš ten.

Suminėtosis aplinkybės turėjo prisidėti prie Žemaičių krašto kultūrėjimo. Toji pažanga matyti palyginus atsiliepimą apie Žemaičių kultūringumą XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pradžioje. Antai Žemaičių atstovas ketverių metų seime Maurikis Karpis rašė (1791): „...su širdgėla betgi turiu pasakyti gėdos vertą tiesą. Nežinau, ar iš visos lietuvių bajorijos dvi dalys jau moka skaityti. Už savo garbinguosius tautiečius,

¹⁵² Dobszewicz, *Wspomnienia*, p. 72–73.

¹⁵³ Šakenis, *Liet. mokykl. prieš 100 metų*, p. 1259–1260.

¹⁵⁴ Gadon, *Statystyka X. Žmudzkiego*, p. 5–7.

¹⁵⁵ VKA N 400.

¹⁵⁶ VKA N 400.

¹⁵⁷ Buszyński, *Krože*, p. 5.

¹⁵⁸ Arch. Filom. Koresp. II, p. 143.

¹⁵⁹ Brensztejn, *Teatr szkolny w Krozach*.

¹⁶⁰ VKA N 213.

padoriuosius žemaičius (o jų priskaitome iki keliolikos tūkstančių) drąsiai laiduoju, kad, nežiūrint trijų viešųjų mokyklų, vos viena trečioji jų dalis gali pasigirti giliu rašymo ir skaitymo mokėjimu.“ Toliau pašiepdamas tą žemaičių bajorų analfabetizmą, jis rašo, kad jie tuo atžvilgiu negali pavydėti hotentotams, lapiams, net patiems karibams¹⁶¹. Panašiai ir lenkų dominikonas K. Baginskis raukės dėl žemaičių jaunimo prastumo ir menko išauklėjimo¹⁶².

XIX a. dalykai taip pasikeitė, kad J. Chodzka jau cituotame 1822 m. mokyklų vizitacijos raporte galėjo rašyti: „Visoje ciesoriškoje Vilniaus universiteto apygardoje nėra taip daug klasinių ir parapinių mokymo ištaigų, kaip senojoje Žemaičių kunigaikštijoje, susidedančioje iš Raseinių, Šiaulių ir Telšių apskričių, ir gretimose Upytės apskrityje¹⁶³. Diecezijos vyskupo uolumas, garbės prižiūrėtojų rūpestingumas, geri norai žemininkų, su smagumu žiūrinčių j savo valstiečių kylantį švietimą, pati krašto padėtis arti uostų, – visa tai drauge sujungta padaro tai, kad prie kiekvienos parapijos bažnyčių ir net prie kai kurių filijų yra parapinės mokyklos; be to, beveik kiekvienas kaimas išlaiko mokytoją (*bakatarza*), kurs vaikus moko skaityti gimtąja kalba. Ir taip, kai kitose Lietuvos apskrityse labai retas dalykas yra pamatyti bažnyčioje iš knygelės besimeldžianti kaimietį, čia retenybė pastebėti tokį, kurs nemokėtų melstis iš knygos“¹⁶⁴. Panašiai atsiliepia apie žemaičius V. Gadonas (*Statystyka...*), T. Dobševičius (*Wspomnienia*), kun. S. Šantyris¹⁶⁵ ir kt. Tikrai būta didelės permainos Žemaičiuose! XVIII a., M. Karpio tvirtinimu, Žemaičių net bajorijos dvi trečiosios dalys buvo analfabetų, o XIX a. pradžioje, anot T. Dobševičiaus, „daugiau kaip pusė Žemaičių gyventojų mokėjo skaityti“¹⁶⁶.

Be bendro kultūrinio pakilimo, pastebimo daugiau ar mažiau visoje Lietuvoje, Žemaičiuose būta ir specifinių sąlygų, palankių kaip tik čia iškilti lietuviškam sąjūdžiui. Čia net bajorija, bent smulkioji, nebuvo pamiršusi gimtosios lietuvių kalbos. Štai cituotasis M. Karpis, tvirtindamas, kad Žemaičių bajorijos vos viena dalis mokanti skaityti ir rašyti, priduria: „betgi ir iš tos žymi dalis tiktai gimtąja žemaičių kalba spausdintą raštą paviršutiniškai paskaito.“¹⁶⁷

Ne kartą tad kreipta dėmesys į tą dalyką, kad Žemaičiuose mokiniai blogai temoka lenkiškai, pvz., J. Chodzka, vizituodamas 1822 m. Kražių gimnaziją¹⁶⁸. Kitur vėl užsimenama, kad yra daug mokinių „mažai teapsipratusių (*oswojonych*) su lenkų kalba“¹⁶⁹. 1816 m. mokyklų vizitatorius praneša, kad vienuolynų mokyklose tikyba dėstoma tik pirmose dviejose klasėse, o kitos klasės siunčiamos į bažnyčias klausyti pamokslų, kurie Žemaičiuose vos kelis kartus per metus sakomi lenkiškai, o paprastai lietuviškai¹⁷⁰.

K. Baginskis rašė, kad žemaitis lietuvių kalbą taip mylįs, „jog labai nemėgsta, kai jos kas nemoka“, „jog nenori savo menkos kalbos išsižadėti“ ir tik degtinės išsigėręs šiaip taip keverzojās lenkiškai¹⁷¹. Ir štai tasai natūralus konservatyvios Žemaičių bajorijos, atsilikusios nuo poniškos kultūros, prisirišimas prie savo gimtosios kalbos XIX a. pradžioje virsta sąmoninga ir skelbiama lietuvių kalbos meile.

Dar reikia pažymėti didesnį kaip kitur Žemaičių bajorijos demokratiškumą. Čia valstietis buvo turtingesnis ir laisvesnis¹⁷², mažai todėl skyrėsi nuo smulkaus bajorėlio, apie kurį Baginskis rašė, kad „tik iš kardo galima pažinti, kad jis bajoras“. Dėl geresnės ekonominės būklės galėjo čia valstiečiai daugiau

¹⁶¹ Karp, *Obraz seymikow*, p. 48

¹⁶² Biržiška M., *Liet. lit. Viln. un-to metu*, p. 152.

¹⁶³ Tos apskrities dalis priklausė žem. vyskupystei, plg. Czernski, *Opis żmudzkiey dyecezyi*.

¹⁶⁴ VKA N 400.

¹⁶⁵ [Šantyr], *Wspomnienie o szkółkach szadowskich*, p. 2094.

¹⁶⁶ Dobszewicz, *Wspomnienia*, p. 72.

¹⁶⁷ [Karp], *Obraz seymikow*, p. 48.

¹⁶⁸ VKA N 400.

¹⁶⁹ Treść nauk na doświadczenie rocznego postępkę z którego uczniowie szkoły gimnazjalney Krozkiey w dniach 29 i 30 czerwca 1821 roku publicznie zdadzą sprawę, zebrana.

¹⁷⁰ Rankraštis KUB N 976.

¹⁷¹ Biržiška M., *Liet. lit. Viln. un-to metu*, p. 152. Ir vėliau Žemaičių šlėkta tebebuvo daugiau ar mažiau lietuviška.

¹⁷² [Jucewicz], *Litwa*, p. 347–360.

vaikų leisti mokslan. Anot T. Dobševičiaus, „bemaž pusė besimokančio jaunimo priklausė valstiečių klasei“¹⁷³. J. Chodzkos apytikriais apskaičiavimais (1822 mokyklų vizitacijos raporte) visose Žemaičių ir gretimoms Upytės apskrities viešose auklėjimo įstaigose mokėsi 2427 valstiečių luomo mokiniai (Raseinių apskr. 424, Šiaulių – 799, Telšių – 866, Upytės – 338); iš viso tose 4 apskrityse buvo 4680 mokinių. Likusiose 7 Vilniaus gub. apskrityse buvo 2484 mokiniai, tarp kurių vos 284 valstiečiai. T. Bulharino liudijimu, Žemaičiuose „beveik visi kaimiečiai yra raštingi, bažnyčiose meldžiasi iš knygų... Turtingesnieji leidžia savo vaikus ne tik į apskritines mokyklas ir gimnazijas, bet netgi į Vilniaus universitetą. Daugybė parapinių kunigų Žemaičiuose yra valstiečių luomo“¹⁷⁴.

Panašiai rašė ir V. Gadonas: „Prieš išleidžiant įstatymus, uždarančius aukštesniąsias mokyklas valstiečiui, Žemaičių kaimiečiai galėjo apskritinėse mokyklose ir gimnazijose, taip pat ir universitete gauti naudingų žinių: ir matėme iš Žemaičių liaudies išėjusių gausią Vilniaus ir Livonijos diecezijų kunigiją, puikius gydytojus ir įvairių mokyklų mokytojus, taip pat ir mokslo žmones, kurie tapo net universiteto garbe; ir taip matėme dėstantį matematiką kun. Norvaišą, padedantį Jonui Sniadeckiui Zachariją Nemčevskį, girdėjome kun. kanauninką Skidelį ir dabartinį Vilniaus vysk. Andrių Klangevičių, garbingai dėščiusius teologijos kursus; stebėjome artistišku Smuglevičiaus teptuku, garbinome Hanuševičių.“¹⁷⁵

Davė Žemaičių valstiečiai ir lietuvių literatų, pvz., S. Valiūną, S. Daukantą, M. Valančių... Anot A. Janulaičio, ir Nezabitauskių-Zabičių giminė nebuvo bajorų; tai tebuvo laisvieji žmonės, o tik vėliau ėmę rašyti bajorais, pataisę net pavardę¹⁷⁶.

Liaudies kilimo šviesuoliai, kad ir pasiduodavo didesnei ar mažesnei lenkiškos kultūros įtakai, vis dėlto darė Žemaičių šviesuomenę lietuviškesnę kaip kitur. Čia irgi galima matyti tam tikrą aplinkybę, veikusią mūsų nagrinėjamąjį lietuvišką sąjūdį Žemaičiuose.

Vincas Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje*, Vilnius, 1997, p. 33–79.

¹⁷³ Dobszewicz, *Wspomnienia*, p. 73.

¹⁷⁴ Bułharyn, *Kąpiele morskie*, p. 209.

¹⁷⁵ Gadon, *Statystyka*, p. 71;

¹⁷⁶ Janulaitis, *K. Zabitis-Nezabitauskas*, p. 5–7.